

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Eyvazova Zümrüd Ərəstun qızının

“Bank əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi
istiqlamətləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər: i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Cəfərli H.A.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Səbzəliyev S.M.

BAKI - 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Kommersiya bankının əməliyyatlarının təhlilinin nəzəri əsasları	
1.1.Mühasibat hesabatı elementlərinin iqtisadi məzmunu və onların təsnifatı.	8
1.2.Kommersiya bankının mühasibat hesabatı elementlərinin təhlilinin nəzəri əsasları.....	33
1.3.Kommersiya bankının fəaliyyətinin təhlilinin informasiya təminatı.....	37
II Fəsil. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi metodikası və onun təkmilləşdirilməsi	
2.1. Kommersiya banklarının kredit qoyuluşlarının strukturunun təhlili.....	45
2.2. Bank kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin təhlili.....	49
2.3. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili və onun təkmilləşdirilməsi.....	56
III Fəsil. Kommersiya bankının passiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi	
3.1. Kommersiya bankının öhdəliklərinin ümumi xarakteristikası.....	67
3.2. Depozit əmanətləri üzrə ödəmələrin təhlili.....	76
3.3. Depozitlərin saxlanması və mütləq ehtiyatlara ayırmaların təhlili.....	84
Nəticə.....	89
Ədəbiyyat siyahısı.....	92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Banklar müasir pul təsərrüfatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm yer tutur və onların fəaliyyəti təkrar istehsalın tələbləri ilə sıx əlaqədardır. Bankların yerinə yetirdiyi funksiyalar və vəzifələr bütövlükdə ölkənin maliyyə sisteminin stabilliyinin, iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı bölmələrinin və sahələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunmasına istiqamətlənmişdir. Bütün pul axınının və ilk növbədə, kredit vəsaitlərinin hərəkətinin tənzimlənməsi, ölkənin maliyyə ehtiyatlarının daha səmərəli istifadəsinin və kapitalın milli iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilən vəsaitdən maksimum gəlir əldə olunmasının təmin edilməsi kommersiya banklarının əsas vəzifələrini xarakterizə edir.

Müasir şəraitində dinamik inkişaf etmək və rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün kommersiya bankların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin vəzifənin həyata keçirilməsi üçün kommersiya banklarında bazarın tədqiqi ilə məşğul olan marketinq xidməti, yenilikləri öyrənən və sınaqdan keçirən innovasiya xidməti, yeni şəraitdə bankların maliyyə fəaliyyətinin təhlilini, qiymətləndirilməsini və planlaşdırılmasını həyata keçirən, habelə investisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirən maliyyə xidməti və s. funksional xidmətlər təşkil edilməkdədir. Bununla əlaqədar bank fəaliyyətinin idarə olunması prosesi mürəkkəbləşir və intensivləşir, tətbiq olunan metodların təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, kommersiya bankları ölkənin iqtisadi inkişafının maliyyə əsasını təşkil etməlidir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən belə bir fikri formalaşdırmaq olar ki, kommersiya banklarının fəaliyyəti respublikada qəbul edilmiş normativ və tələblər müstəvisində deyil, eləcə də ölkədə müxtəlif səviyyəli biznesin inkişafında roluna əsasən qiymətləndirilməlidir. Bank sisteminin gələcək inkişafı bank əməliyyatlarının və xidmətlərinin siyahısının genişləndirilməsini, müştərilər və bankların özləri üçün xərclərin minimallaşdırılmasını, göstərilən maliyyə xidmətləri və verilən kreditlər üzrə

məqbul uçot dərəcələrinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bank sistemində kreditlərin qaytarılması üzrə mühüm risklərin aradan qaldırılması məqsədi ilə müxtəlif forma və metodlardan geniş istifadə olunmalıdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə əsaslandırılmış qərarın qəbul edilməsi dəqiq və çevik uçot və hesabat sistemində formalaşan müvafiq informasiyanın mövcudluğunu tələb edir. Belə ki, kommersiya banklarının həyata keçirdikləri əməliyyatların səmərəliliyinin və onun bankın maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlili, bank əməliyyatlarının idarə olunması və bunun əsasında operativ, taktiki və strateji qərarların qəbul edilməsi üçün həmin informasiyalardan üçün istifadə olunur. Kommersiya banklarının apardıqları aktiv və passiv əməliyyatların məqsədə uyğunluğu və səmərəliliyi, maliyyə resurslarının mövcudluğu, onların yerləşdirilməsi və istifadə olunması onların aktivləri, kapitalı və öhdəlikləri əsasında müəyyən olunan maliyyə vəziyyətindən çox asılıdır.

Kommersiya banklarının aktivlərinin, kapitalının və öhdəliklərinin uçotu prinsipləri, qaydası və prosedurları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən tənzimlənir. Mili Mühasibat Uçotu Standartlarında öz əksini tapan həmin prinsiplər, qaydalar, metodlar və prosedurlar toplanmış informasiya əsasında kommersiya banklarının həyata keçirdikləri müxtəlif aktiv və passiv əməliyyatların onların maliyyə vəziyyətinə və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir səviyyəsi kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili metodologiyası və metodikasının təkmilləşdirilməsini, kompleks göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bu zaman belə bir fikri də vurğulamaq yerinə düşər ki, balans elementlərinin uçotu və təhlili metodologiyaları müxtəlifdir və. Belə bir vəziyyət kommersiya banklarının gəlirləri və xərcləri üzrə maliyyə hesabatının digər elementlərinə şamil edilə bilər.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili və

idarə olunması üçün informasiyanı formalaşdıran mövcud uçot sistemi bank sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini, kommertiya banklarının resurslarından istifadə dərəcəsinə, onların likvidlik və ödəmə qabiliyyəti səviyyəsini dürüst və obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir. Belə ki, ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə müvafiq uçot metodikasının olmaması, kommertiya banklarının fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri və seqmentləri üzrə xərclərin və nəticələrin uçotu və təhlilinin metodoloji bazasının zəif olması kommertiya bankları tərəfindən həyata keçirilən aktiv və passiv əməliyyatların səmərəliliyinin təhlili və idarə olunmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən metodlarının işlənilib hazırlanmasını zəruri etmişdir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan aktual problemlərə prinsipə yeni yanaşma və onların həllinin vacibliyi dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini, onun aktuallığını, predmetini, obyektini, tədqiqatın məzmununu və onun əsas istiqamətlərini şərtləndirmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Kommertiya banklarının həyata keçirdikləri müxtəlif əməliyyatların və onların bankın maliyyə vəziyyətinə və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlil məsələlərinə dair nəşrlər azdır. Bəzi ədəbiyyatlarda və tədqiqat işlərində Azərbaycanda kommertiya bank sisteminin qurulması və inkişafının ümumi problemləri nəzərdən keçirilmişdir.

Qeyd olunan məsələlər üzrə respublikanın iqtisadçı alimləri M.M.Bağirovun, Z.Məmmədovun, S.Y.Müslümovun, H.A.Cəfərlinin, S.M.Səbzəliyevin, N.M.Ismayılovun, R.N.Kazımovun, V.M.Quliyevin, Q.Rzayevin və digərlərinin, eləcə də xarici ölkələrin iqtisadçı alimləri A.D.Şeremetin, I.A.Blankın, L.Q.Batrakovanın, İ.T.Balabanovun, R.S.Sayfulinin, V.V. Kovalyovun və başqalarının nəzəri və metodiki fikirlərinə istinad edilmişdir. Bununla belə, kommertiya banklarının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müasir dövrdə onun həyata keçirdiyi əməliyyatların təhlilinin müxtəlif aspektlərinin yenidən işlənməsi vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi bankın aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin və onların bankın maliyyə vəziyyətinə təsirini

qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün magistr dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilərək həll edilmişdir:

- kommersiya banklarının balans elementlərinin mahiyyəti və xüsusiyyətini açmaq, onların tanınması (tanınmanın dayandırılması) meyarlarını dəqiqləşdirmək;

- maliyyə uçou sistemində və hesabatında aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin mövcud təsnifatını dəqiqləşdirmək;

- kommersiya banklarının aktivlərinin və öhdəliklərinin qiymətləndirilməsi metodikasını təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;

- kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaq.

Tədqiqatın predmetini kommersiya banklarının həyata keçirdiyi aktiv və passiv əməliyyatlar təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini qismində respublikanın kommersiya bankları götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Aparılmış tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi yenilikləri əks etdirən mühüm nəticələr aşağıdakılardır:

- kommersiya bankları sistemə uyğun olaraq aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin mahiyyəti və tanınma meyarları dəqiqləşdirilmişdir;

- kommersiya banklarında onların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla uçot və hesabatın təşkil edilməsi üçün ümummetodoloji prinsiplərdən, qayda və standartlardan istifadə olunması əsaslandırılmışdır;

- kommersiya banklarının balansında aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin təsnifatının gələcək dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yanaşmalar irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdır;

- kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlilinin mövcud metodikası qiymətləndirilmiş, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının məqsədəuyğunluğunun və onların bankın maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar dissertasiya işində əsaslandırılmış metodoloji və metodiki yanaşmalar kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi üzrə əsaslandırılmış operativ və taktiki idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün etibarlı və dürüst informasiya əldə etməyə imkan verəcəkdir.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil. Kommersiya bankının əməliyyatlarının təhlilinin metodoloji problemləri

1.1. Mühasibat hesabatı elementlərinin iqtisadi məzmunu və onların təsnifatı.

Təsərrüfat subyektlərində baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları haqqında məlumatlar mühasibat uçotu sistemi vasitəsilə informasiya mənbələrinə çevrilir. Həmin sistem vasitəsi ilə formalaşan informasiya təhlil edilir və nəticədə yaranmış yeni informasiya həm miqdarına, həmçinin də keyfiyyətinə görə əvvəlki informasiyadan fərqlənir. Uçot və təhlil prosesində formalaşan informasiya ilk növbədə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin idarə olunması məqsədi ilə istifadə olunur.

İstehsalın miqyasının genişlənməsi böyük kapital qoyuluşları tələb edirdi ki, bu da kommersiya banklarının yaranması ilə şərtlənmişdir. Kommersiya bankı–muxtər, müstəqil kommersiya müəssisəsi olmaqla onun fəaliyyəti istehsal xarakteri daşıyır. Pul kütləsi kimi formalaşan ödəmə vasitələri, eləcə də kreditin, təminatın, zəmanətin, məsləhətlərin verilməsi, əmlakın idarə olunması kommersiya bankının əsas məhsulları qismində çıxış edir.

Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatını kommersiya bankları olmadam təsəvvür etmək mümkün deyildir. Kommersiya bankları pul vəsaitlərinin iqtisadiyyatın bir sahəsindən digər sahəsinə, pul vəsaitinin artıqlıq təşkil edən sahəsindən onun çatışmazlığı hiss olunan sahəyə yenidən bölgüsünü təmin edir. Kommersiya bankları eyni zamanda, kredit–maliyyə funksiyasını həyata keçirir–müvəqqəti sərbəst pul vəsaitini (əmanətləri) bir yerə cəmləyir və kreditlər formasında onların müvəqqəti istifadəsini təmin edir, müəssisələ, təşkilatlar, digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında qarşılıqlı ödəmə və hesablaşmalarda vasitəçilik missiyasını həyata keçirərək ölkədə pul tədavülünü tənzimləyir.

Kommersiya banklarının resursları fəaliyyət göstərdikləri ölkənin qarşısında duran cari və strateji məsələlərin həll edilməsi üçün istifadə olunur:

– kommersiya bankları ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı təmin edir və stimullaşdırır;

– kommersiya bankları inflyasiyanın tənzimlənməsində iştirak edir;

– kommersiya bankları ölkənin ödəmə balansının tənzimlənməsində iştirak edir.

Kommersiya bankları hər bir ölkənin kredit sisteminin əsas həlqəsi hesab olunur ki, onlar bütün növ bank əməliyyatlarını həyata keçirir. Kommersiya banklarının ənənəvi funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir: cari hesaba müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslərdən əmanətlərin (pul resurslarının) qəbul edilməsi, sənaye, ticarət, aqrar sənaye kompleksi müəssisələrinə və digər müəssisələrə qısamüddətli (adətən bir ilə qədər) kreditlərin verilməsi, pul vəsaitlərin kreditordardan borc alana, alıcı və sifarişçilərdən malgöndərənlərə və podratçılara çatdırılması üzrə vasitəçilik xidmətlərinin göstərilməsi.

Kommersiya bankları mövcud qanunvericilik əsasında aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirir:

- əmanətlərin (depozitlərin) cəlb edilməsi, borcalanların razılaşma əsasında kreditlərin verilməsi;

- müştərilərin və müxbir-bankların hesablarının aparılması;

- müştərilərin və müxbir-bankların tapşırıqları ilə hesablaşmaların aparılması;

- investisiya vasitələrinin sahiblərinin və sərəncamçılarının tapşırığına əsasən kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsi;

- öz vəsaitləri hesabına müştərilərin tapşırığına əsasən maliyyələşmənin aparılması;

- müştərilərə və müxbir banklara kassa xidməti;

- ödəmə sənədlərinin və başqa qiymətli kağızların (çeklərin, akreditivlərin, veksellərin, səhmlərin, istiqrazların) buraxılışı;

- ödəmə sənədlərinin, digər qiymətli kağızların alınması, satışı, saxlanması və onlarla əməliyyatlar;

- üçüncü şəxs əvəzindən verilən, icrasının pul forması nəzərdə tutulan havadarlıq, zəmanət və digər öhdəliklərin verilməsi;
- xarici valyutanın təşkilatlardan və vətəndaşlardan alınması və onlara satılması;
- qiymətli metalların, qiymətli təbii daşların, həmçinin onlardan hazırlanmış əşyaların alqı-satqısı;
- beynəlxalq bank praktikasına uyğun olaraq qiymətli metalların hesablara və əmanətlərə cəlb edilməsi, yerləşdirilməsi və digər əməliyyatların aparılması;
- müştərilərin tapşırığına əsasən vəsaitlərin cəlb edilməsi, yerləşdirilməsi, qiymətli kağızların idarə edilməsi ilə bağlı trust əməliyyatların yerinə yetirilməsi;
- lizinq əməliyyatlarının aparılması;
- bank və müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi;
- öz ölkəsinin bank qanunlarının və lisenziya ilə icazə verdiyi digər əməliyyatların yerinə yetirilməsi.

Bütövlükdə Azərbaycanda iki səviyyəli bank sistemi formalaşmışdır. Birinci səviyyəyə Mərkəzi Bank, eləcə də Beynəlxalq Bank aiddir. Mərkəzi Bank dövlətin emissiya valyuta siyasətini tənzimləyir, ölkənin valyuta–ehtiyat sisteminin mərkəzi hesab olunur. Aşağı səviyyəyə kommersiya bankları (investisiya, əmanət, ipoteka, istehlak krediti, sahə) daxildir. Investisiya fondları, sığorta şirkətləri, pensiya fondu, lombardlar və d. bura daxildir.

Bütün kommersiya bankları, daha doğrusu, onların resursları ölkə qarşısında duran cari və strateji məsələlərin həll edilməsi üçün istifadə olunur:

- onlar iqtisadi və sosial inkişafı təmin edir və stimullaşdırır;
- inflyasiyanın tənzimlənməsində iştirak edir;
- ölkənin ödəmə balansının tənzimlənməsində iştirak edir.

Kommersiya banklarının «aldıqları» və «satdıqları» pul vəsaitləri onların əsas məhsulları hesab olunur. Pul əmtəəsinin «alqı» və «satqı» prosesində malların (həm istehsal, həm də istehlak xarakterli) hərəkəti baş verir. Pul vəsaitini

cəlb edərək banklar öz kreditorları qarşısında müəyyən öhdəliklər götürür, sonra həmin resurslar «əmtəə» formasında digər hüquqi və fiziki şəxslərə satılır. Bu halda onlar toplanmış pul məbləqlərinin sahibi, daha doğrusu kreditorlar qismində çıxış edirlər. Verilmiş kreditlərin müqabilində onlar borc faizi formasında əlavə gəlir əldə edirlər.

Kommersiya banklarının əsas təyinatı və funksiyaları, kreditlərin verilməsi və digər bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» AR Qanunu, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» AR Qanunu ilə tənzimlənir. Kommersiya bankı hər şeydən əvvəl əmanət formasında pul vəsaitlərini cəlb edən, onları qaytarmaq, təcililik, ödənişli, «zəmanət» şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirən kredit təşkilatı olmaqla hüquqi və fiziki şəxslər üçün bank hesabı açır və həmin hesablar üzrə əməliyyatlar aparır. Əlbəttə, hər bir kommersiya bankı kredit verməzdən əvvəl resurs— xüsusi kapital, müştərilərin pul vəsaitləri (hesablaşma hesabı, depozitlər, əmanət payları), kommersiya bankının özü tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar (istiqrazlar, səhmlər, veksellər, depozit sertifikatları və başqaları), AR MB–dan alınmış kreditlər, digər kommersiya banklarından alınmış kreditlər və depozitlər cəlb edir. Həmin resursların formalaşması kommersiya bankının müvafiq hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında öhdəliklərinin yaranması ilə şərtlənir.

Kommersiya bankının öz səhmdarları qarşısında öhdəlikləri qiymətli kağızların emissiyası yolu ilə pul vəsaitlərinin cəlb olunması zamanı yaranır. Bu halda kommersiya bankı hüquqi şəxs kimi səhmdarlar-iştirakçılar (kreditorlar) qarşısında borclu qismində çıxış edir. Səhmdarlar-iştirakçılardan pul vəsaitlərinin və digər növ əmlakın daxil olması kommersiya bankının səhmdarlar-iştirakçılar qarşısında dividendlərin/gəlirlərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yaranmasına səbəb olur.

«Öhdəliklər» anlayışı ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində qeyd edilir ki, «... bir şəxs (borclu) digər şəxsin (kreditorun)

xeyrinə müəyyən hərəkət etməyə borcludur...» (2, s.204). Bu anlayış əsasən hüquqi xarakter daşıyır (məsələn, depozitlər və ya əmanət payları üzrə müştərilərə faizlərin ödənilməsi üzrə öhdəliyi bir şəxs - kommersiya bankı – borclunun digər şəxsə - kreditorlara – depozit əmanət hesablarının sahiblərinə müqavilə şərtlərinə müvafiq olaraq hesablanmış faiz məbləğinin mütləq köçürməsi kimi müəyyən etmək olar. Hüquqi müqavilə üzrə kommersiya bankı tərəfindən rususların cəlb edilməsi və sonradan müəyyən faizlə onların geri qaytarılmasını şərtləndirən öhdəliklər maliyyə öhdəliyi adlanır. Beləliklə, tərəflər (kommersiya bankı-borclu və kreditorlar) arasında bağlanmış müqavilə kommersiya bankının öhdəliklərinin yaranmasının hüquqi əsasını təşkil edir.

Əgər öhdəliyə iqtisadi nöqtəyi nəzərdən yanaşsaq, onu kommersiya bankının digər hüquqi və fiziki şəxslərdən aldığı kreditlərlə şərtlənən pul (və ya digər aktivlərinin gələcəkdə dövriyyədən çıxması kimi səciyyələndirmək olar. Öhdəliyin mahiyyətinin iqtisadi mövqedən şərh olunması hüquqi keyfiyyət alır, çünki bu anlayış icrası başlanmamış müqavilə üzrə öhdəliyi özündə əks etdirmir. Həmin vaxt kəsiyində kommersiya bankları aldıkları pul vəsaitlərini gəlir, daha doğrusu, mənfəət əldə etmək məqsədi ilə istifadə edəcəkdir. Beləliklə, aldığı kredit üzrə kommersiya bankının Mərkəzi Bank qarşısında öhdəlikləri eyni zamanda aktivlərin- pul vəsaitlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir ki, həmin aktivlər gələcəkdə kommersiya bankına iqtisadi fayda gətirəcəkdir.

Əgər, Mərkəzi Bankdan alınmış kreditlər kredit vermək, qiymətli kağızlar əldə etmək və digər oxşar məqsədlər üçün istifadə olunursa, bu halda bəzi növ aktivlər, məsələn, pul vəsaitləri digər aktivlərə – verilmiş kreditlərə (debitor borcları), maliyyə qoyuluşlarına, investisiyaya və i.a. çevrilir. Bu, aktivlərin yeni quruluşunun formalaşması deməkdir:

Bir növdən digər növə çevrilərək aktivlər kommersiya bankına iqtisadi fayda gətirir. Eyni zamanda, Mərkəzi Bankdan alınmış kreditlər üzrə köçürmələr edilməli və müəyyən faizlər ödənilməlidir. Ödənmə müddətindən asılı olmayaraq alınmış kreditlər üzrə ödənilmiş faizlər kommersiya bankının xərcləri hesab

olunur. Deməli, iqtisadi nöqteyi nəzərdən kommersion bankı-nın özünün kreditorları qarşısında öhdəlikləri bir tərəfdən ona gəlir gətirən aktiv kimi, digər tərəfdən onun xərc maddələri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, kommersion bankları əməliyyatları özlərinin müxəbir hesablarında olan vəsait qalıqları çərçivəsində həyata keçirirlər. Eyni zamanda, xüsusi əməliyyatların–investisiya, ipoteka və başqalarının həyata keçirilməsinin mümkünlüyü passivlərin strukturu ilə ciddi şərtlənir. Bu mövqedən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, bu banklardan öz resurslarının formalaşması mənbələrinin seçilməsi zamanı şəraitin ciddi təhlil olunmasını tələb edir. Beləliklə, təsərrüfat subyektlərində resursların axtarılması və onların gəlirli sahəyə yönəldilməsi problemi meydana çıxır.

Kommersion bankları müəssisələr arası ödəmələrdə, müəssisələrə, əhaliyə kreditin verilməsində vasitəçi rolunu oynamaqla təsərrüfat subyektlərində yığılı stimullaşdırır, qiymətli kağızlarla əməliyyatları həyata keçirirlər. Kredit resurslarına olan tələbat nəzərə alınmaqla müəssisələrdə toplanmış əmanətləri maksimum cəmlənməsi, cari istehlakın məhdudlaşdırılması, öz müştəriləri üçün çevik depozit siyasəti əsasında vəsaitlərin toplanmasının daha səmərəli stimullarının formalaşdırılması kommersion bankları qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Onlar həmçinin hesablar və müştərilərin tapşırığı ilə qiymətli kağızların alqı-satqısı yolu ilə maliyyə brokeri funksiyasını da həyata keçirə bilər. Əgər kommersion bankları investor rolunda çıxış edərsə, bu halda onlar qiymətli kağızların buraxılışının, öz adından və öz hesabına onların alqı-satışının təşkili ilə məşğul olurlar.

Təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün hər bir müəssisə, təşkilat müəyyən resurslara - material, əmək və maliyyə resurslarına malik olmalıdır ki, onlar uçotun, hesabatın və iqtisadi təhlilin obyektləri hesab olunur. Lakin mühasibat uçotu, hesabatı və təhlil sistmində onlar iqtisadi resurslar anlayışı altında birləşir. Bəzi iqtisadçı alimlərin tədqiqat xarakterli əsərlərində resurslarla bağlı belə bir fikir vurğulanır ki, onlar «...istehsal prosesində şirkətin

istifadə etdiyi mallar və ya xidmətlərdir». Daha sonra onlar fikirlərini inkişaf etdirərək yazırlar: «Resursların mənasının digər termini istehsal amilləridir. Onları üç əsas kateqoriyaya bölmək olar: torpaq, əmək və kapital» (24, s.51). Maraqlıdır ki, onlar kapital resurslarına digər malların hazırlanması üçün istehsal olunmuş uzun müddətə istifadə olunan malları aid edirlər. Göründüyü kimi, müəlliflər kapitalı yalnız uzunmüddətli amortizasiya olunan aktivlər kimi nəzərdən keçirirlər. Deməli, onların tərifində pul vəsaitləri, qeyri maddi aktivlər, qiymətli kağızlar və müasir müəssisənin sahib olduğu digər resurslar öz əksini tapmamışdır.

Bəzi rus iqtisadçılarının əsərlərində resurslar «...istehsalın imkanlarına və nəticəliliyinə həlledici təsir göstərən xüsusi ilə mühüm element və ya obyekt» kimi səciyyələndirilmişdir (35, s.127). Marksizm nəzəriyyəsinə əsaslanaraq onlar iki qrup istehsal amillərini fərqləndirirlər: şəxsi və maddi. Şəxsi amil qismində işçi qüvvəsi- əməyin fiziki və intellektual qabiliyyəti götürülür. Sözü gedən dərslərdə maddi amilə məcmu istehsal vasitələri- torpaq və kapital aid olunur. İstehsal amillərinə eyni zamanda sahibkarlıq bacarığı, informasiya və ekoloji amillər də daxil edilir.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, resursların iqtisadi nəzəriyyədə verilmiş təsnifatı mühasibat balansını tərtib etməyə və kommersiya müəssisəsinin maliyyə vəziyyətini təhlil etməyə imkan vermir. Belə ki, kapital və uzunmüddətli amortizasiya olunan vasitələr ilahiləşdirilmiş, kapitalın mahiyyəti yalnız əsas vəsaitlərlə şərtləndirilmişdir. Belə hesab edirik ki, müəssisənin resurslarına yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı qeyri maddi aktivlər, pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, digər hüquqi şəxslərdən alınmış qiymətli kağızlar, debitor borcları və müəssisənin sərəncamında və nəzarətində olan digər iqtisadi resurslar da aid edilməlidir.

Beləliklə, elementlər haqqında informasiyanın formalaşdırılması üçün iki problem həll olunmalıdır:

- 1) hər bir elementin mahiyyəti və məzmununu düzgün açmaq;

2) hər bir elementin, onun tərkib hissəsinin dəyərini etibarlı ölçməyə (qiymətləndirməyə) imkan verən metodoloji yanaşmalar və metodlar işlənib hazırlanmalıdır.

Həmin problemlər uçot, hesabat və təhlilin nəzəriyyəsinə və metodologiyasına aid olsa da təsərrüfatçılıq şəraitinin, resursların idarə olunması forma və metodlarının, qəbul edilən idarəetmə qərarlarının məzmunu və xarakterinin dəyişməsi səbəbindən dəyişilir. Mühasibat uçotu və hesabatın nəzəriyyəsi və metodologiyası məzmunu və forması daim dəyişən təsərrüfat həyatını, iqtisadi hadisələri və faktları qabaqlaya bilməz. Həmin vəziyyət ilə əlaqədar rus iqtisadşısı alimi Y.V.Sokolov qeyd edir ki, əvvəllər «...mühasibləri yalnız prosedur problemi maraqlandırır: uçot registrində kolonkaları necə yerləşdirmək, ilkin sənədlərin və hesabatın təhvil verilməsi üçün hansı dövrü müəyyən etmək, kim kimə tabe olmalıdır və inventarizasiyanı necə aparmaq. İndi hər şey dəyişib, əsas problem pul vahidi kursunun tərəddüdüdür ki, buna görə bütün dünyanın mühasibləri hər şeydən çox fikirləşirlər ki, bununla əlaqədar şirkətin öhdəlikləri necə müəyyən etsinlər və maliyyə vəziyyətini necə qiymətləndirsinlər» (17, s.761).

Bank sferasının beynəlmilləşdirilməsi prosesi pul resursları qoyuluşunun, onların tədavülü və maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsinin bütün mərhələlərində bütün iştirakçıların məlumatlandırılmasını nəzərdə tutur. Müxtəlif ölkələrin və regionların iqtisadiyyatının inteqrasiyası prosesində yaranmış problemlər təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətini və onların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən maliyyə informasiyasına yüksək tələb yaratmışdır ki, onların sırasında mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları ən əsas və etibarlı mənbə hesab olunur. Məhz mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı vasitəsi ilə maliyyə informasiyası ölçülür, işlənir və ötürülür.

Qeyd olunanlara rəğmən belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, mühasibat uçotunun təşəkkülü və inkişafı prosesində müvafiq terminlər və metodlar işlənib hazırlanmışdır ki, müasir uçot və hesabat sistemini onlarsız təsəvvür etmək

mümkün olmazdı. Hətta, çəkinmədən demək olar ki, müasir biznesin anlayış aparatı uçot və hesabatın termin və anlayışlarına əsasən yaranmış və zənginləşmişdir. Həmin termin və anlayışlara «aktivlər», «kapital», «öhdəliklər», «gəlirlər», «xərclər» və b. aiddir. Sözü gedən termin və anlayışsız resursları idarə etmək, ayrı-ayrı kommersiya strukturlarının və təşkilatlarının maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini, likvidlik dərəcələrini təhlil edib qiymətləndirmək mümkün deyil. Təsadüfi deyildir ki, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə Komitə sözü gedən terminləri MHBS-nin Konseptual əsaslarını təşkil edən məsələlərin siyahısına daxil etmişdir. Göründüyü kimi, MHBS-nin Konseptual əsaslarına daxil edilən məsələlərin siyahısının, demək olar ki, əksər hissəsi maliyyə hesabatının elementləri, daha doğrusu, aktivlər, kapital, öhdəliklər, gəlirlər və xərclər haqqında informasiyanın formalaşdırılması ilə əlaqədardır.

Müxtəlif ölkələrin uçot və hesabat sistemində yuxarıda nəzərdən keçirilən və digər fərqlər maliyyə hesabatının elementlərinin—aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin müxtəlif təriflərinin yaranması və istifadəsinə səbəb olmuşdur. Öz növbəsində, maliyyə hesabatı elementlərinin mahiyyəti və məzmunundakı fərqlər yuxarıda qeyd olunan ayrı-ayrı maddələrin tanınmasında müxtəlif meyarlardan istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Maliyyə hesabatı elementlərinin mahiyyəti və məzmununun eyni anlamı, onların tanınmasının eyni meyarları və ölçülməsi təhlil olunan şirkətin harada yerləşməsi və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq müəyyən iqtisadi qərarların qəbul olunması zamanı onun maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini birmənalı anlamağa və müəyyən etməyə imkan verərdi. Bununla belə, müxtəlif ölkələrdə maliyyə hesabatının müxtəlif elementlərinin mahiyyəti və məzmunu müxtəlif qaydada müəyyən edilir. Belə ki, məsələn, ABŞ FASB (Financial Accounting Standards Board) SFAC 6–da (Statements of Financial Accounting Concepts) aktivləri əvvəlki təsərrüfat əməliyyatları və ya hadisələri ilə şərtlənən və təsərrüfat vahidinin nəzarət etdiyi obyektlərdən gələcəkdə gəlir gətirmək ehtimalı

kimi müəyyən olunur. (29,s.285). ABŞ–ın ARB (Accounting Resarch Bulletin) 4№–li Qaydasında isə aktivlər «Resurslara aid edilməyən, köçürülməsi təxirə salınmış xərclər də (gələcək dövrlərin xərcləri) daxil edilməklə müəssisənin mühasibat uçotunun ümum qəbul olunmuş prinsiplərinə müvafiq olaraq tanınan və qiymətləndirilən iqtisadi resurslardır».

Aktivlərin tərfi ilə əlaqədar yuxarıda nəzərdən keçirilmiş fikirlərin müqayisə edilməsi göstərir ki, birinci tərifdə aktivlər iqtisadi resurslar kimi nəzərdən keçirilmir. Obyektdən gəlirlər isə aktiv kimi tanınır. Məlumdur ki, gəlir aktivlərin istifadəsi nəticəsində yaranır. Digər tərəfdən, heç də hər bir aktiv gələcəkdə gəlir gətirmir. Şirkətin fəaliyyətində istifadə olunmayan obyektlər gəlir gətirə bilməz, deməli, aktiv kimi nəzərə alın bilməz. Nəzərdə keçirdiyimiz tərifdə aktivlərin tanınması və qiymətləndirilməsi haqqında da bəhs edilmir.

Aktivin tərfi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 23 iyul 2007–ci ildə təsdiq etdiyi «Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual əsasları»nda aşağıdakı kimi verilmişdir: «Aktiv– keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəssisə tərəfindən nəzarət edilən, gələcəkdə iqtisadi fayda gözlənilən ehtiyatdır (resurs)» (5, s.8). Müqayisə üçün maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib olunmasının Prinsiplərində verilən tərfi əks etdirək: «Aktivlər– keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi şirkət tərəfindən nəzarət edilən, gələcəkdə iqtisadi fayda gözlənilən resurslardır» (4, s.45).

Göründüyü kimi, Konseptual əsaslarda verilmiş təriflə Prinsiplərdə verilmiş tərif fərqlənmir. Hər iki tərifdə aktivlər resurslar kimi qəbul olunur ki, müəssisə və ya təşkilat gələcəkdə onlardan iqtisadi fayda gözləyir. Hər iki tərifdə qeyd olunur ki, aktivlər keçmiş hadisələrin nəticəsində yaradılır və ya meydana çıxır və onlar şirkət tərəfindən nəzarət edilir və ya idarə olunur. Fikrimizcə, həmin təriflərdə «idarəetmə» və «nəzarət» anlayışları müvafiq aktivlərin istifadəsindən iqtisadi fayda əldə etmək hüququ kimi istifadə olunur.

Aktivdə əks olunan gələcək iqtisadi səmərə banka aşağıdakı yollarla daxil olur:

- aktiv, bank tərəfindən göstərilən xidmətlərdən ayrılıqda və ya digər aktivlərlə əlaqəli şəkildə istifadə olunduqda;
- aktiv, digər aktivlərlə mübadilə olunduqda;
- aktiv, öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə olunduqda;
- aktiv, bankın sahibləri arasında bölüsdürüldükdə.

Yaranmış xərclər və yaradılmış aktivlər arasında sıx əlaqə mövcuddur, lakin bunlar uyğun olmaya da bilər. Belə ki, bank xərc həyata keçirdikdə, nəzərdə tutulur ki, bu xərc gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi güdür, lakin bu o demək deyil ki, aktiv kimi tanınan obyekt yaranmışdır. Həmçinin müvafiq xərclərin istisna olması, maddənin aktiv kimi tanınmasına mane olmur və mühasibat balansında tanına bilər. Hər bir bank mühasibat balansında aparılan aktiv əməliyyatların xarakterinə əsaslanaraq, qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlər ayrı-ayrılıqda təsniflədirilir.

Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında aktivlər aşağıdakı hallarda qısamüddətli aktiv kimi təsniflədirilir:

- aktiv satılmaq üçün saxlanıldıqda və ya bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulduqda;
- aktiv əsas etibarilə kommersiya məqsədləri üçün və ya qısa vaxt müddətində saxlanıldıqda və hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində realizə edilməsi nəzərdə tutulduqda;
- aktiv istifadəsi üzrə heç bir məhdudiyyət olmayan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalenti hesab edildikdə.

Bütün digər aktivlər uzunmüddətli aktivlər kimi təsniflədirilməlidir.

Bank aktiv və öhdəlikləri likvidlik səviyyəsini əks etdirən ardıcılıqla və onların xarakteri üzrə qruplaşdıraraq mühasibat balansında əks etdirilir. Aktivin likvidlik göstəricisi, onun yüksək likvidli aktivə çevrilməsinə sərf edilən müddətə və bu zaman yarana bilən zərərə əsasən müəyyən edilir. Aktivlər aşağıdakı likvidlik kateqoriyaları üzrə təsniflədirilir:

1. Yüksək likvidli aktivlər – bu kateqoriyaya milli və sərbəst dönərli xarici valyutada olan naqd vəsaitlər, Azərbaycan hökuməti və Mərkəzi Bankı tərəfindən buraxılmış qiymətli kagızlar, Mərkəzi Bankın nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun buraxdığı təmin edilmiş qiymətli kagızlar, Mərkəzi Bankda saxlanılan normadan artıq məcburi ehtiyatlar, Mərkəzi Bankda, habelə bütün yerli banklarda və yüksək reytingə malik olan xarici banklarda olan müxbir hesablar, “overnayt” depozitləri aid edilir.

2. Orta likvidli aktivlər – bu aktivlərə banklararası bazarın qısamüddətli maliyyə alətləri, yerli və xarici banklarda, digər maliyyə institutlarında yerləşdirilmiş depozitlər, bank metalları, yerli bankların, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrinin hökumətlərinin və mərkəzi banklarının buraxdıqları qiymətli kagızlar, habelə investisiya reytinginə malik olan və repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kagızlar, müddəti 30 günədək olan kreditlər aid edilir.

3. Aşağı likvidli aktivlər - qısa müddət ərzində minimal zərərlə yüksək likvidli aktivə çevrilə bilməyən aktivlər aid edilir (orta likvidli aktivlərə aid edilən kreditlər istisna olmaqla verilmiş digər kreditlər, yüksək və orta likvidli aktivlərə aid edilən qiymətli kagızlar istisna olmaqla digər qiymətli kagızlar, əsas vəsaitlər, digər hüquqi şəxslərdə iştirak payı və s.).

Mühasibat balansına aşağıdakı aktiv maddələr daxil edilir:

- naqd pul və digər ödənis vasitələri;
- qızıl və digər qiymətli metallar;
- Mərkəzi Bankdakı hesablar;
- maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və avanslar;
- müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar;
- qiymətli investisiya kagızları;
- qeyri-maddi aktivlər;
- əsas vəsaitlər;
- digər aktivlər.

Aktivlər – bankın bütün kreditləri, investisiyaları, pul vəsaitləri və əmlakıdır (bank isində istifadə olunmayan əmlak da daxil olmaqla). Aktivlər standart və qeyri-standart aktivlər qrupuna bölünürlər. Standart aktivlər qrupuna "qənaətbəxs aktivlər" və "nəzarət altında olan aktivlər", qeyri-standart aktivlər qrupuna "qeyri-qənaətbəxs aktivlər", "təhlükəli aktivlər" və "ümitsiz aktivlər" aiddir.

Fikrimizcə, bank tərəfindən onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin idarə edilməsi və nəzarəti üzrə öhdəliklərin idarə olunması ən azı aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- müxbir hesablardakı qalıqların monitorinqi;
- kreditləsmə həcmnin monitorinqi;
- kredit portfelinin keyfiyyətinin monitorinqi;
- kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin monitorinqi;
- bankın qiymətli kagızlar portfelinin monitorinqi;
- repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kagızların monitorinqi;
- təminat qismində istifadə oluna bilən aktivlərin monitorinqi;
- likvidliyin adekvat səviyyədə saxlanması məqsədilə satıla bilən əsas və digər qeyri-likvid.

Eyni zamanda, «Gələcək iqtisadi fayda» anlayışının məzmunu açıqlanmalıdır. Belə ki, Prinsiplərdə göstərilmişdir ki, aktivlərdə cəciyyəlinən iqtisadi fayda pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentlərinin axınına birbaşa və ya dolayı potensialı xarakterizə edir və eyni zamanda pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentlərinə konvertasiyası və pul vəsaitlərinin çıxımını azaltmaq qabiliyyətini təmin edə bilər.

Öhdəliyin tərfi ilə bağlı iki yanaşmanı fərqləndirmək olar : belə ki, maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib olunması Prinsiplərində qeyd olunur ki, «Öhdəlik – keçmiş dövrlərin hadisələri nəticəsində yaranan, tənzimlənməsi özündə iqtisadi faydaya malik şirkətin resurslarının çıxması ilə nəticələnən cari borcudur» (4, s.145). Konseptual Əsaslarda isə göstərilir ki, «Öhdəlik– keçmiş

dövrələrin hadisələri nəticəsində yaranan, örtülməsi müəssisənin iqtisadi faydanı özündə təcəssüm etdirmiş ehtiyatlarının (resurslarının) çıxmasına səbəb olan mövcud borcudur» (3, s.8).

SFAC 6– da öhdəlik (kreditor borcları) «əvvəlki əməliyyatların və ya hadisələrin nəticəsində yaranan, mövcud borc öhdəlikləri ilə şərtlənən aktivlərin gələcək verilməsi və ya digər təsərrüfat vahidinə xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar gəlirlərin gələcək azalması ehtimalıdır» kimi müəyyən edilmişdir (29, s.285).

Təcrübə göstərir ki, müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində və normativ sənədlərində, eləcə də MHBS–da yazılanlara əsasən öhdəliklər onların ödənilməsi kontekstində nəzərdən keçirilir. Başqa sözlə, öhdəliyin mahiyyəti bir tərəfli qaydada açıqlanır. İstənilən şirkətin, o cümlədən, kommersion banklarının öhdəlikləri aşağıdakılar nəticəsində yaranır:

- ✓ digər hüquqi və fiziki şəxslərdən aktivlərin və ya xidmətlərin əldə edilməsi;
- ✓ digər hüquqi və fiziki şəxslərə aktivlərin verilməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi (məsələn, satılmış aktivlər, göstərilmiş xidmətlərə təminatlı qulluq);
- ✓ şirkətin əldə etdiyi gəlirin (mənfəətin) bölüşdürülməsi (məsələn, qanunvericilikdə və təsis sənədlərində nəzərdə tutulmuş qaydada təsisçilərə (səhmdarlara) gəlir və dividendlər üzrə öhdəliklər, vergi və digər ödəmələr üzrə öhdəliklər,)
- ✓ hələlik xərclərlə müşayət olunmayan gəlirlərin (məsələn, icarəçi tərəfindən əvvəlcədən icarə haqqının alınması) əldə olunması.

Fikrimizcə, öhdəliyin mahiyyəti ilə bağlı qeyd olunan fikirlər arasında sonuncu tərifdə onun mahiyyəti daha dolğun –öhdəliklərin örtülməsi aktivlərin verilməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə gəlirlərin azalması kimi şərh olunmuşdur. Həmin tərifə görə öhdəlik yalnız aktivlərin verilməsi ilə deyil, xidmətlərin göstərilməsi ilə örtülə bilər. Digər tərəfdən, tərifdən göründüyü kimi gəlir öhdəliyin örtülməsi üçün aktivlərin verilməsinin mənbəyidir.

Əlbəttə, müxtəlif mənbələrdə əks etdirilən təriflərdə aktivlərin və öhdəliklərin əsas xarakteristikası verilir. Lakin verilmiş təriflərdən heç biri onların maliyyə hesabatında, daha doğrusu, mühasibat balansında tanınmasının vahid əsas hesab oluna bilməz. Hətta, əgər tərif aktivin və ya öhdəliyin mahiyyətini kifayət qədər yaxşı açıqlayırsa belə, bu, onların balansda əks etdirilməsi üçün tam əsas vermir. Bunu nəzərə alaraq, MHBSK Prinsiplərdə aktiv və öhdəliklərin mühasibat balansının elementləri qismində tanınmasının meyarlarını müəyyən etmişdir.

Aktivlərin və öhdəliklərin tanınması meyarlarını nəzərdən keçirməzdən əvvəl balansın mühüm elementlərindən biri olan kapitalın və ya xüsusi kapitalın mahiyyətini qısaca nəzərdən keçirək. Prinsiplərdə kapital «şirkətin aktivlərindən onun bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra qalan pay» kimi müəyyən olunmuşdur (4, s.45). Kapitalın şirkətin aktivlərindən onun bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra qalan pay kimi müəyyən olynması onunla əlaqədardır ki, beynəlxalq təcrübədə həmişə kreditorlar təsisçilər qarşısında üstün hüquqa malikdir və qanunvericilik və hüquq normalarına görə onlara çatası məbləği tam almalıdırlar. Əksər hallarda kapital şirkətin xalis aktivləri adlanır və ya xalis aktivlər – şirkətin üzərində mülkiyyət hüququ olan aktivlərdir. Kapitalın fiziki konsepsiyasına görə kapital şirkətin əməliyyat qabiliyyətini və ya istehsal gücünü (məsələn, müəyyən dövr ərzində buraxılan məhsulun miqdarı) səciyyələndir. Hər bir kommertiya təşkilatı mənfəətin əldə edilməsi mənbəyinin saxlanmasında maraqlıdır ki, belə mənbələrdən əsası kapitaldır. Deməli, fəaliyyətin fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün hər bir kommertiya təşkilatı xüsusi kapitalını qoruyub saxlamalıdır. Maliyyə hesabatının hazırlanması və tətibi prinsipləri kapitalın saxlanmasının (qorunmasının) iki baza konsepsiyasını nəzərdə tutur: maliyyə və fiziki. Maliyyə konsepsiyasına görə kapital–şirkətin öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra onun aktivlərinin payıdır.

Aktiv və öhdəliklərin maliyyə hesabatının, daha doğrusu, mühasibat balansının elementləri kimi tanınması üçün kommertiya təşkilatları üçün maliyyə

hesabatlarının hazırlanması və tərtibi Prinsiplərində, eləcə də MMUS Konseptual əsaslarda tanınma meyarları müəyyən olunmuşdur. Prinsiplər və Konseptual əsaslara görə maliyyə hesabatı elementlərinin tanınmasının iki meyarı müəyyən olunmuşdur:

- 1) obyektə təcəssüm tapmış istənilən iqtisadi faydanın şirkət tərəfindən alınması və ya itirilməsi ehtimalı mövcuddur;
- 2) obyektin dəyərini və ya qiymətini dəqiq ölçmək mümkündür.

Mühasibat hesabatının əsas elementləri sırasına gəlirlər və xərclər də daxildir. «Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (MMUS 1) əsasən «Mənfəət və zərər haqqında hesabat»da aşağıdakı informasiyalar mütləq qaydada öz əksini tapmalıdır: əsas gəlir; əməliyyat fəaliyyətinin nəticələri; maliyyələşmə üzrə məsrəflər; iştirak payı metodu ilə uçota alınmış birgə və asılı müəssisələrin mənfəət və zərərində əsas müəssisənin payı; mənfəət vergisi üzə xərclər; adi fəaliyyətdən mənfəət və ya zərər; fəvqəl maddələr; azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı; hesabat dövründə xalis mənfəət və ya zərər.

MHBS 1 müvafiq olaraq hesabat dövründə tanınmış bütün gəlir və xərc maddələri, eləcə də mühasibat qiymətləndirmə əməliyyatlarının nəticələri mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil edilməlidir.

Hesabatı tərtib edən şəxs istifadəçilərin maraqlarından çıxış etməlidir. Bununla əlaqədar olaraq informasiyanın təqdim olunmasına iki yanaşmanın birindən istifadə edilməsi təklif olunur.

Birinci yanaşma hesabat dövründə xərc növləri üzrə (nature of expenses method), ikinci yanaşma – fəaliyyət növləri üzrə (function of expenses method) və ya cost of sales method) qruplaşdırılmış xərclərin tərkibinin açıqlanmasını nəzərdə tutur.

Gəlirlər və xərclər təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin formalaşmasının iqtisadi əsasını təşkil edir. Gəlir və xərc anlayışı, onların

məzmunu mühasibat uçotu haqqında qaydalarda, MMUS 1- də açıqlanmışdır. Həmin sənədlərə əsasən aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- ✓ təşkilatın gəlirləri və xərcləri anlayışı;
- ✓ adi fəaliyyət növlərindən gəlirlər və xərclər;
- ✓ əməliyyat gəlirləri və xərcləri, satışdan kənar gəlirlər və xərclər, fəvqə qəlirlər və xərclər;
- ✓ gəlirlərin və xərclərin tanınması meyarları;
- ✓ mühasibat hesabatında gəlirlər və xərclər haqqında informasiyaların açıqlanması qaydası.

MMUS 1-ə əsasən təşkilatın pul gəlirləri aktivlərin (pul vəsaitləri, başqa əmlakın) daxil olması və (və ya) təsisçilərin payı istisna olmaqla öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində təşkilatın kapitalının artmasını təmin edən iqtisadi faydanın artmasından ibarətdir. Təşkilat müstəqil olaraq adi fəaliyyət növlərindən daxilolmaları və digər daxilolmaları gəlir kimi tanıyır. Gəlirlərin uçota qəbul olunmasının şərtləri aşağıdakılardır:

- təşkilatın həmin məbləğin alınmasına konkret müqavilədən irəli gələn və ya digər müvafiq şəkildə təsdiqlənmiş hüququ vardır;
- mədaxilin həcmi kəmiyyətcə hesablanı bilər;
- konkret əməliyyat nəticəsində iqtisadi faydanın artmasına təşkilatda əminlik vardır;
- məhsula (yerinə yetirilən işə, göstərilən xidmətə) mülkiyyət (sahiblik, istifadə etmək, sərəncam vermək) hüququ təşkilatdan alıcıya keçmişdir;
- uzun müddətə hazırlanan məhsulların (yerinə yetirilən işlərin, göstərilən xidmətlərin) satışı üzrə mədaxil onlar hazır olduqca bütövlükdə və ya onların hazırlanması başa çatdıqda mühasibat uçotunda qəbul olunur;
- əgər məhsulun (işin, xidmətin) satışından mədaxili müəyyən etmək mümkün deyilsə onda həmin məbləq həmin məhsulun (işin, xidmətin) hazırlanması üzrə gələcəkdə təşkilata ödəniləcək xərclərin mühasibat uçotunda qəbul edilmiş ölçüsündə nəzərə alınır.

Əgər ödəniş qaydasında təşkilatın aldığı pul vəsaitləri və digər aktivlər üzrə həmin şərtlərdən biri gözlənilməzsə onlar mühasibatlıqda pul gəlirləri kimi deyil, kreditor borcları kimi tanınır.

Təşkilatın fəaliyyətinin xarakterindən, istiqamətindən asılı olaraq gəlirlərin aşağıdakı növlərini fərqləndirilər:

- ◆ adi fəaliyyət növlərindən alınan gəlirlər;
- ◆ əməliyyat gəlirləri;
- ◆ satışdan kənar gəlirlər;
- ◆ fəvqəladə gəlirlər.

Kənar hüquqi və fiziki şəxslərdən aşağıdakı daxilolmalar gəlir kimi tanınmır:

- ƏDV, aksizlər və digər mütləq anoloji ödəmələr;
- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) ilkin ödəmə qaydasında daxilolmalar;
- məhsulun (işin, xidmətin) ödənilməsi hesabına avanslar;
- beh;
- borcalan tərəfindən alınan borcların qaytarılması.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda pul gəlirləri, hesabat dövründə təşkilatın gəlirlərinin ümumi məbləğinin 5% və daha artıq faizini təşkil edən əməliyyat və satış-dan kənar gəlirlər hər bir növ üzrə ayrıca göstərilir.

Təşkilatın xərcləri aktivlərin (pul vəsaitlərinin, digər əmlakın) kənara axını və (və ya) öhdəliklərin yaranması nəticəsində həmin təşkilatın kapitalının azalması ilə nəticələnən (iştirakçıların – təsisçilərin qərarı ilə payın azaldılması istisna olmaqla) iqtisadi faydanın azalmasından ibarətdir. Xərclər mənfəət və zərər haqqında hesabatda xərclər və gəlirlər arasında əlaqə nəzərə alınmaqla tanınır.

Xərclər aşağıdakı şərtlər müqabilində tanınır və uçota qəbul olunur:

- ◆ xərc konkret müqaviləyə, normativ - hüquqi aktlara uyğun olaraq yaranır;
- ◆ xərc məbləği müəyyən edilə bilər;

◆ konkret əməliyyat nəticəsində iqtisadi faydanın azalması barədə təşkilatda əminlik vardır;

◆ amortizasiya köhnələn aktivlərin dəyəri, faydalı istifadə müddəti və təşkilatın seçdiyi amortizasiya siyasətinə uyğun hesablanmış amortizasiya ayırmalarına əsaslanan xərc kimi qəbul edilir;

◆ bu əməliyyatla əlaqədar ödənilmiş və ya ödəniləcək xərclər müəyyən edilə bilər.

Aşağıdakı hallarda aktivlərin kənara çıxması xərc kimi tanınmır:

- uzunmüddətli aktivlərin alınması (yaradılması) ilə bağlı;
- digər təşkilatın nizamnamə kapitalına pay, səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin və başqa qiymətli kağızların alınması (yenidən satmaq məqsədi ilə deyil) ilə bağlı;

- komisiya müqavilələri, agentlik əə digər oxşar müqavilələr üzrə komitentın, prinsipalın xeyrinə ödəmə ilə bağlı;

- material-istehsal ehtiyatlarının və digər qiymətlilərin dəyərinin ilkin ödəmə qaydasının tətbiqi ilə bağlı;

- material-istehsal ehtiyatlarının və digər qiymətlilərin ödənilməsi üzrə avanslar, beh formasında ödəmələr;

- təşkilatın aldığı kreditlərin ödənilməsi ilə bağlı.

Təşkilatın fəaliyyətinin xarakterindən, istiqamətindən asılı olaraq xərcləri aşağıdakı növlərini fərqləndirmək lazımdır:

- adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər;

- əməliyyat xərcləri;

- satışdan kənar xərclər;

- fəvqəladə xərclər.

Mühasibat hesabatında minimum aşağıdakı informasiyalar açıqlanmalıdır:

- xərc elementləri kəsiyində adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər;

- hesabat dövründə satılmış məhsulların, malların, iş və xidmətlərin maya dəyərinin hesablanmasına aid olmayan xərclərin həcmnin dəyişməsi;

- mühasibat uçotu qaydalarına müvafiq olaraq ehtiyatların (gələcək xərclər, dəyərləndirmə üzrə ehtiyatlar və b.) yaradılması ilə əlaqədar ayırmaların həcminə bərabər xərclər.

Inzibati xərclər məhsulların, malların, iş və xidmətlərin maya dəyərinin tərkibinə daxil edilmirsə, mənfəət və zərər haqqında hesabatda ayrıca sətirdə göstərilir.

Inzibati xərclərə aşağıdakılar daxildir:

- inzibati-idarəetmə xərcləri;
- istehsal prosesi ilə əlaqədar olmayan ümumtəsərrüfat heyətinin saxlanması xərcləri;
- inzibati və ümumtəsərrüfat təyinatlı əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmaları və təmir xərcləri;
- ümumtəsərrüfat təyinatlı binalar üzrə icarə haqqı;
- informasiya, auditor və məsləhət xidmətlərinin ödənilməsi üzrə xərclər;
- eyni təyinatlı digər xərclər.

Kommersiya xərcləri məhsulların, malların, iş və xidmətlərin satışı ilə bağlı xərclərdir və bura aşağıdakı xərclər aid edilir:

- hazır məhsul anbarlarında məmulatların taralara yığılması və qablaşdırılması üzrə;
- malların yolasalma dayanacağına daşınması, vaqonlara, maşınlarla və digər nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsi üzrə;
- ticarət və digər vasitəçi təşkilatlara ödənilən komission yığımları;
- satış yerlərində məhsulların qorunması üçün anbarların saxlanması üzrə
- reklam;
- oxşar təyinatlı digər xərclər.

Ticarət təşkilatlarında kommersiya xərclərinə aşağıdakı tədavül xərcləri aid edilir:

- malların daşınması;
- əməyin ödənişi;

- icarə;
- binaların, tikililərin, anbarların və inventarların saxlanması;
- malların qorunması və işlənməsi;
- reklam;
- nümayəndəlik xərcləri;
- oxşar təyinatlı digər xərclər.

Digər əsas gəlirlər və xərclərin tərkibi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.1

Digər əsas gəlirlər və xərclərin tərkibi

Əməliyyat gəlirləri	Əməliyyat xərcləri
Ödənişli qaydada təşkilatın aktivlərinin müvəqqəti istifadəsi ilə bağlı daxilolmalar	Ödənişli qaydada təşkilatın aktivlərinin müvəqqəti istifadəsi ilə bağlı xərclər
Ödənişli qaydada ixtiraya patent, sənaye nişanı və digər intellektual mülkiyyətlə bağlı hüququn ödənilməsindən daxilolmalar	Ödənişli qaydada ixtiraya patent, sənaye nişanı və digər intellektual mülkiyyətlə bağlı hüququn ödənilməsi üzrə xərclər
Digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirakı ilə bağlı (qiymətli kağızlar üzrə faizlər və digər gəlirlər daxil edilməklə) daxilolmalar	Digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirakı ilə bağlı xərclər
Əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin satışından daxilolmalar	Əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin satışı ilə bağlı xərclər
Təşkilatın pul vəsaitlərinin istifadəyə verilməsindən faizlər, eləcə də təşkilatın bankda olan vəsaitlərindən həmin bank tərəfindən istifadəyə görə faizlər	Təşkilatın ona verilən pul vəsaitlərindən istifadə üzrə ödənilən faizlər, eləcə də kredit təşkilatının xidmətinin ödənilməsi üzrə xərclər

Təşkilatın birgə fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəət	Təşkilatın birgə fəaliyyətdən əldə etdiyi zərər
Istifadə olunmayan ehtiyatların bağlanması	Mühasibat uçotu qaydalarına müvafiq olaraq qiymətləndirmə ehtiyatlarına (şübhəli borclar, qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşunun dəyərdən düşməsi üzrə ehtiyatlar) ayırmalar
Digər əməliyyat gəlirləri	Digər əməliyyat xərcləri (əmlak vergisi, reklama görə vergi və b.)

Sair əməliyyat xərclərinə aşağıdakı xərclər daxildir:

- kredit təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətin ödənilməsi ilə əlaqədar xərclər;
- dondurulmuş istehsal gücləri və obyektlərinin saxlanması üzrə xərclər;
- istehsal sifarişinin ləğv edilməsi, məhsul buraxmayan istehsalın dayandırılması ilə əlaqədar xərclər;
- məsləhət və vasitəçilik xidmətlərinin, depozitar xidmətlərin və s. ödənilməsi ilə əlaqədar xərclər.

Qeyri satış gəlirləri və xərciəri aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir:

- müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə alınmış, verilmiş cərimələr, faizlər;
- əvəzsiz (o cümlədən, bağışlama) alınmış (verilmiş) aktivlər;
- təşkilata dəymiş zərərin ödənilməsi üzrə daxilolmalar;
- hesabat dövründə aşkar olunmuş ötən illərin mənfəəti (zərəri);
- iddia müddəti ötmüş kreditor və deponent (debitor) borcları;
- valyuta hesabı və xarici valyutada əməliyyatlar üzrə müsbət (mənfi) kurs fərqi;
- aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi məbləği.

Uçot və hesabat sistemində təsnifləşdirmə idarəetmə və maliyyə qərarlarının qəbul olunması üçün istifadə olunan informasiyanın qruplaşdırılmasını və uzlaşdırılmasını səciyyələndirir. Təsnifləşdirməyə böyük önəm verərək amerika alim-nəzəriyyəçiləri E.S.Xendriksen və M.F. Van Breda yazır ki, «şirkətin resurslarının və öhdəliklərinin ayrı-ayrı kateqoriyalara bölünməsi maliyyə hesabatı istifadəçilərinin qəbul edəcəkləri ümumiləşdirilmiş uçot informasiyasının interpretasiya olunmasını təmin etmək üçün zəruridir» (29, s.293). Belə hesab edirik ki, informasiyanın təsnifləşdirilməsi uçotun nəzəriyyəsi və metodologiyasının mühüm məsələsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə təhlili əsasən uçot və hesabatda aparılan təsnifləşdirilmənin əsasında aparılır, lakin zəruriyyət yarandıqda əlavə qruplaşdırmadan istifadə oluna bilər. Hesab edirik ki, informasiyanın daxili və xarici istifadəçilərin tələbatını ödəyəcək təsnifləşdirmə modeli hazırlanmalıdır. Təəssüf ki, bəzi müəlliflər, məsələn E.S.Xendriksen və M.F. Van Breda təsnifləşdirməni nəzərdən keçirərkən yalnız xarici istifadəçilərin tələbatını əsas götürürlər. Belə ki, onların fikrinə görə hesabatda informasiyanın təsnifləşdirməsi aşağıdakı məqsədlərə cavab verməlidir: kreditör üçün şirkətin ödəmə qabiliyyətini təqdim etmək; şirkətin təsərrüfat fəaliyyətini təsvir etmək; mühasibat uçotu prosesinin işıqlandırılması; qiymətləndirmə metodlarının təqdim olunması; şirkətin idarə aparatının fikrini anlamaq; pul vəsaitlərinin artımının proqnozlaşdırılması (29, s.293). Həmin müəlliflərin təsnifləşdirmənin hər bir məqsədinin məzmunundan belə aydın olur ki, belə təsnifləşdirmə əsasən xarici istifadəçilərin, o cümlədən, kreditörün tələbatının ödənilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Təsnifləşdirmə – dünyanın müxtəlif ölkələrinin və regionlarının kommertiya təşkilatlarının, o cümlədən kommertiya banklarının göstəricilərinin dövrlər və biri biriləri arasında üzləşdirilməsi və ya müqayisə olunması üçün mühüm vasitədir. Bütün dünyada vahid harmonizə edilmiş uçot və hesabat sisteminin yaradılması müəyyən dərəcədə həmin sistemdə təsnifləşdirmənin

harmonizə edilməsindən asılıdır. Obyektlərin, hadisələrin və əməliyyatların harmonizə edilmiş təsnifləşdirmə əsasında onlar haqqında informasiyanın toplanması, işlənməsi və təqdim edilməsi prosesinin vahid sxemini hazırlamaq olar. Hesab edirik ki, informasiyanın daxili və xarici istifadəçilərin tələbatını ödəyə biləcək təsnifləşdirmə modeli hazırlanmalıdır. Təsnifləşdirmə kommertiya banklarının idarə olunmasının mühüm funksiyası kimi nəzərdən keçirilə bilər və keçirilməlidir. Məsələ ondadır ki, aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin, gəlir və xərclərin, baş vermiş əməliyyatların və hadisələrin belə təsnifləşdirməsini aparmadan onların səmərəli idarə olunmasını, resurs və öhdəliklərin mövcudluğu və hərəkəti üzərində nəzarəti həyata keçirmək mümkün deyildir.

Təsnifləşdirmə kommertiya təşkilatının mühasibat uçotunun hesablar planının qurulmasının mühüm şərtidir. Təsnifləşdirmə vasitəsi ilə metodoloji və praktiki məqsədlərə nail olunur. Metodoloji aspektdə təsnifləşdirmə ümumdövlət səviyyəsində, ayrı-ayrı sahələr və fəaliyyət səviyyəsində, kommer-siya təşkilatları səviyyəsində hesablar planını, eləcə də mühasibat və operativ (və daxili) hesabat formalarını hazırlamağa imkan verir.

Praktiki aspektdə təsnifləşdirmə əsasında hər bir hesabın təyinatı, onun digər hesablarla müxəbirləşməsini, aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin, gəlirlərin, xərclərin, mənfəətin, fəaliyyət növləri üzrə ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının hansı mühasibat uçotu hesabında əks etdirilməsi müəyyən edilir. Mühasibat uçotu obyektlərinin təsnifləşdirilməsinə müvafiq olaraq onların analitik və sintetik uçotu təşkil olunur, mühasibat sənədlərinin və registrlərinin tərkibi və strukturu müəyyən edilir və bu əsasda hər bir konkret kommertiya bankında tərtib olunan mühasibat uçotu formaları müəyyən edilir.

MHBS və MMUS-da aktivlər və öhdəliklər qısa və uzunmüddətli olmaqla təsnifləşdirilir. Bu onu göstərir ki, onların təsnifləşdirilməsinin əsasını mahiyyət və tanınma meyarları deyil, onların mövcudluğu (aktivlərin) və ödənilməsi müddəti (öhdəliklərin) təşkil edir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, aktivlər və öhdəliklər qısa və uzunmüddətli olmaqla qruplaşdırılması Prinsiplərdə və

Konseptual əsaslarda nəzərdən keçirilmir, MHBS 1 və MMUS 1-ə müvafiq təvsiil olunur. MMUS 1-in tamamilə MHBS 1 əsasında hazırlandığından biz əsasən MHBS 1-ə istinad edirik. Belə ki, MHBS 1-də qeyd olunur ki, təşkilat özünün mühasibat balansında qısamüddətli və uzunmüddətli aktivləri, qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəlikləri ayrıca maddə də əks etdirməlidir. Bununla yanaşı, MHBS 1 qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlərin və öhdəliklərin likvidliyi əsasında bölgünün aparılmasını da ehtimal edir (əgər belə bölgü daha etibarlı və əhəmiyyətli informasiyanın əldə olunmasını təmin edirsə).

Beləliklə, təşkilat aktivlərin və öhdəliklərin mühasibat balansında təsnifləşdirilməsi üçün iki metoddan birini seçə bilər: a) mövcud olduğu (aktivlərin) və ödənilmə (öhdəliklərin) müddət üzrə; b) likvidlik dərəcəsi üzrə təsnifləşdirmə. Birinci metod dəqiq müəyyən olunmuş əməliyyat tsikli gedişatında malların göndərilməsi (xidmətlərin göstərilməsi) ilə məşğul olan təşkilatlar üçün tövsiyə olunur. Göründüyü kimi, aktivlərin qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlərə bölünməsi üçün MHBS 1-də «əməliyyat tsikli» termini nəzərdə tutulmuşdur ki, o, aktivlərin əldə olunması və onların pul vəsaitinə və ya onun ekvivalentinə çevrilməsi vaxtı arasında vaxt müddətini səciyyələndirir. Əgər adi əməliyyat tsiklini dəqiq müəyn etmək mümkün deyildirsə, onda onun davamiyyəti 12 ay təşkil edir.

İkinci metod maliyyə təşkilatlarında, o cümlədən, kommersion banklarında tətbiq olunur. Həmin metoda əsasən, aktivlər və öhdəliklər likvidliyin yüksəlməsi və ya ödənilməsi qaydasında təsnifləşdirilə bilər. Bu onunla izah olunur ki, həmin təşkilatlar dəqiq müəyyən olunmuş əməliyyat tsikli çərçivəsində malların göndərilməsi (xidmətlərin göstərilməsi) ilə məşğul olurlar. Həqiqətən də, kommersion banklarında müştərilərdən-investorlar-dan pul daxil olmalarının, eləcə də tələb olunan əmanətlər və faizlər üzrə onların çıxmasının dəqiq qrafikini müəyyən etmək çətindir. Eyni fikirləri kommersion banklarının resurslarının yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatlar haqqında da demək mümkündür.

1.2. Kommersiya bankının mühasibat hesabatı elementlərinin təhlilinin nəzəri-praktiki problemləri

Yüksək rəqabət şəraitində kommersiya banklarının uğurlu fəaliyyəti üçün kifayət qədər maliyyə resurslarının cəlb edilməsi imkanı onların maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyi dərəcəsi ilə müəyyən edilir. İstənilən kommersiya bankının maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyinin keyfiyyətinin dürüst və obyektiv müəyyən edilməsi mühasibat balansının və digər hesabat formalarının informasiyasının keyfiyyətindən və miqdarından çox asılıdır. İnformasiya bazası ilə yanaşı metodiki üsul və metodlar təhlil üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, onların vasitəsi ilə mühasibat balansının elementləri qiymətləndirilir.

Aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin tərfi və tanınması meyarları ilə əlaqədar yuxarıda nəzərdən keçirilənlər maliyyə hesabatının qeyd olunan elementlərin dəyərini və iqtisadi faydanın daxil olması və çıxmasının həcmi müəyyən etməyə imkan vermir. Buna görə də, mühasibat balans elementlərinin nəzəri anlayışları və onların tanınması meyarları abstraktdır. Lakin, şübhəsiz ki, nəzəriyyə mühasibat balans elementlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında ümum metodoloji prinsiplərin, yanaşmaların və metodların işlənilib hazırlanmasına, eyni zamanda balans elementlərinin elmi əsaslandırılmasına və praktiki təsnifləşdirilməsinə imkan verir. Təsnifləşdirmə əsasında kommersiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün mühasibat uçotunun aparılması üçün hesablar planı işlənir, maliyyə hesabatında aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin tərkibi və strukturu müəyyən olunur.

Maliyyə hesabatının bütün elementləri, o cümlədən, aktivlər, kapital və öhdəliklər hər şeydən əvvəl, mühasibat uçotunun predmeti hesab olunur. Mühasibat uçotunun predmetinin və ya maliyyə hesabatı elementlərinin məzmunu, təyinatı və tərkibi sosial-iqtisadi həyatın, şirkətin fəaliyyət göstərdiyi ətraf mühitin dəyişməsi ilə dəyişir. Deməli, elementlərin uçotunun aparılmasının və hesabatın tərtib olunmasının metodologiyası, prinsipləri və metodları dəyişir.

Aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin mühasibat uçotu və hesabatı ilə əlaqədar metodolgiyası özündə prinsiplər, standartlar, metodlar və qaydalar kompleksini səciyyələndirir ki, onlar vasitəsi ilə həmin elementlərin baş verməsi (yaranması), istifadəsi və çıxması (ödənilməsi) prosesində onlar haqqında informasiya formalaşır. Metodolgiya və onun tərkib elementləri abstrakt anlayışdan konkret həcm və ya dəyərə çevrilir. Başqa sözlə, metodolgiyanın köməkliyi ilə konkret elementlərin formalaşmasının qiyməti və dəyərinin müəyyən edilməsi, həmin elementlərin hərəkəti ilə bağlı cari və gələcək iqtisadi faydanın daxil olması və çıxmasının ölçülməsi həyata keçirilir. Beləliklə, əgər nəzəri anlayışlar uçot və hesabatın predmeti və ya elementlərinin mahiyyətini açıqlayırsa, metodologiya onlar haqqında informasiyanın formalaşdırılması funksiyasını yerinə yetirir.

Mühasibat balansının elementləri komməriya banklarının fəaliyyətinin onun aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, eləcə də onların müştəriləri– obyektiv və əsaslandırılmış qərarlar qəbul edən istifadəçilər üçün mühüm vasitədir. Yüksək rəqabət şəraitində kifayət qədər maliyyə resurslarının cəlb edilməsi imkanı, komməriya banklarının uğurlu fəaliyyəti üçün onların düzgün istifadəsi maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyinin yaxşılaşmasında özünü göstərir. İstənilən komməriya bankının aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin dürüst və obyektiv müəyyən edilməsi mühasibat balansının və digər hesabat formalarının informasiyasının keyfiyyətindən və miqdarından çox asılıdır. Informasiya bazası ilə yanaşı metodiki üsul və metodlar təhlil üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, onların vasitəsi ilə mühasibat balansının elementləri qiymətləndirilir.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, komməriya bankının aktiv və passiv əməliyyatları maliyyə–iqtisadi təhlilin obyektləri hesab olunur. Həmin təhlilin köməkliyi ilə komməriya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliy və onun bankın maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyətinə təsiri

qiymətləndirilir və həmin əməliyyatların gələcəkdə yaxşılaşması üzrə təkliflər hazırlanır.

Məlumdur ki, mühasibat uçotu və hesabatı ilə müqayisədə maliyyə-iqtisadi təhlil üzrə beynəlxalq və milli standartlar mövcud deyildir. Hətta, həmin təhlilin əsasını təşkil edəcək vahid konsepsiya və ümummetodoloji prinsiplər belə yoxdur. Tədqiqat göstərir ki, iqtisadi təhlil üzrə mövcud ədəbiyyatlarda bu sahədə konseptual əsaslar və prinsiplər üzrə hər hansı fikir və təklif mövcud deyildir, eyni zamanda sözü gedən məsələlərin nəzərdən keçirilməsi və tədqiq olunmasına cəhd belə edilmir. Nəzəri–metodoloji aspektdə yalnız maliyyə-iqtisadi təhlilin metod və üsulları geniş müzakirə olunur, həmin təhlilin aparılması üçün müxtəlif metodlar, üsullar və göstəricilər sistemi işlənilib hazırlanır.

Bununla əlaqədar belə bir sual ortaya çıxır: komməriya təşkilatlarının, o cümlədən bankların fəaliyyətinin maliyyə–iqtisadi təhlilinin aparılmasının ümum qəbul olunmuş standartlarını hazırlamaq mümkündürmü? Fikrimizcə, maliyyə hesabatının vahid beynəlxalq (milli) standartları əsasında formalaşan informasiya maliyyə–iqtisadi təhlilin əsas mənbəyi olsa da, maliyyə–iqtisadi təhlilin vahid standartlarını hazırlamaq mümkün deyildir.

Bunun mümkünsüzlüyü onunla izah olunur ki, maliyyə-iqtisadi təhlilin aparılması zamanı istifadəçilərin məqsədləri müxtəlif olduğundan işlərin məqsədi, xarakteri və istiqaməti də müxtəlif ola bilər və müxtəlifdir. Belə ki, məsələn, əgər istifadəçinin – komməriya bankının müştərisinin məqsədi yalnız bankın ödəmə qabiliyyəti və likvidliyinin müəyyən olunması təşkil edirsə, bu halda müvafiq likvidlik əmsalları hesablanmalı və aktivlərin likvidlik dərəcəsi və ya bankın cari faizləri ödəmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün qısamüddətli dövr üçün bankın ödəmə qabiliyyəti müəyyən edilməlidir. Bu məqsədlə borcların ödənilməsi mənbələri müəyyən edilir və yaxın aylarda pul axınlarının hərəkəti proqnozu tərtib olunur. Digər komməriya bankına kredit verən komməriya bankı kredit qaytarma qabiliyyəti dərəcəsi üzrə qiymətləndirmə aparır, eləcə də

kreditləşmənin bütün dövrü üçün pul axınlarının hərəkəti proqnozunu və maliyyə nəticələrini hesablayır və ya təqdim olunmasını tələb edir.

Kommersiya bankının müsbət və zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün həmin bankın maliyyə hesabatının tam, kompleks təhlili istifadəçinin məqsədini təşkil edə bilər. Qeyd olunan misallar təsdiq edir ki, müxtəlif məqsədlər üçün təhlilin vahid prinsiplərini və standartlarını müəyyən etmək mümkün deyildir. Yalnız qarşıya qoyulmuş məqsədlərə əsasən müvafiq metodika qəbul və tətbiq oluna bilər, göstəricilər sistemi hazırlana bilər.

Ümum qəbul olunmuş standartların hazırlanmasının mümkünsüzlüyünün digər səbəbi kommersiya təşkilatlarının, o cümlədən kommersiya bankının fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi təhlilinin üsulları, metodları və göstəricilər sistemi ilə bağlı alim-analitiklər arasında vahid fikri və baxışların olmamasıdır. Hətta, təhlilin ümum qəbul olunmuş metod və üsullarının mövcudluğu şəraitində belə bu və ya digər göstəricinin hesablanması üsulu ilə bağlı fikir ayrılığı özünü göstərir. Eyni fikri maliyyə-iqtisadi təhlilin nəticələrinin interpretasiyası və qiymətləndirilməsinə də şamil etmək olar. Ümum qəbul olunmuş metod və ya mühasibat balansının eyni maddəsi üzrə hesablanmış konkret göstəricinin müxtəlif istifadəçilər tərəfindən interpretasiyası müxtəlif olacaqdır. Deməli, həmin istifadəçilər tərəfindən qəbul olunmuş iqtisadi qərarlar da eyni olmayacaqdır. Müqayisə üçün deyək ki, mühasibat uçotu və hesabatı sistemində hər hansı bir element üzrə informasiyanın formalaşdırılması üçün tanınma meyarlarının və qiymətləndirmə metodlarının miqdarı məhduddur.

Lakin qeyd olunan dəlillər maliyyə-iqtisadi təhlilin ümum qəbul olunmuş metodoloji prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasına cəhd edilməsinin mənasız olmasına əsas vermir. Belə prinsiplər təlimat xarakteri deyil, təvsiredici və ya pozitiv xarakter daşmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotu və hesabatının ümummetodoloji prinsipləri mahiyyət etibarilə təvsiredici xarakter daşıyır, daha doğrusu, onlar maliyyə uçotu və hesabatı çərçivəsində informasiyanın formalaşdırılmasının ümumi qaydalarını təvsir edir. Pozitiv

xarakterli ümum qəbul olunmuş metodoloji prinsiplərin məqsədi obyektiv və əsaslandırılmış maliyyə qərarlarının qəbul olunması üzrə sübutların gücləndirilməsidir. Həmin məsələlərin öyrənilməsi bu dissertasiya çərçivəsində nəzərdən keçirilmir, ona görə də onlar iqtisadi təhlilin nəzəriyyəsinin predmeti hesab olunur.

Mühasibat balansının elementləri haqqında informasiyanın formalaşdırılmasının mühüm şərti onların təsnifləşdirilməsidir. Əlbəttə, təsnifləşdirmə daha çox praktiki məsələlərə aiddir, nəzəri və metodoloji istiqamətlərin öyrənilməsi təsnifləşdirmənin praktiki problemlərinin daha məqsədli həll olunmasına imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq dissertasiya işinin növbəti bölməsində aktiv və öhdəliklərin təsnifləşdirilməsinə nəzəri və metodoloji yanaşmaları nəzərdən keçirək.

1.3. Kommersiya bankının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin informasiya təminatı (bax:Arzunman-s.187)

Məlum olduğu kimi, idarəetmə sisteminin mühüm elementlərindən biri iqtisadi təhlildir. Aparılan iqtisadi təhlilin köməkliyi ilə kommersiya banklarının idarə olunması həyata keçirilir, dövrlər, sferalar və seqmentlər üzrə onların fəaliyyəti qiymətləndirilir. Təhlil kommersiya banklarının likvidliyinin müəyyən edilməsi, onun fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalının qiymətləndirilməsi, bankların müflisləşməsi riskini doğuran səbəblərin müəyyən edilməsi və həmin təhlükəsinin vaxtında aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Bu da bütövlükdə ölkənin bütün maliyyə və pul-kredit sisteminin stabilləşməsinə təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə təhlili yalnız kənar istifadəçilər tərəfindən deyil, eləcə də mühüm operativ, taktiki və strateji idarəetmə qərarları qəbul edən daxili istifadəçilər tərəfindən də həyata keçirilir. Daxili maliyyə təhlilinin aparılması üçün maliyyə hesabatının məlumatları ilə yanaşı digər informasiya mənbələrindən – mühasibat uçotunun analitik və sintetik hesablarının

məlumatlarından, normativ və plan xarakterli məlumatlardan istifadə olunur. Aparılan daxili maliyyə təhlilinin nəticələri əsasında təsərrüfat subyektlərində müvafiq idarəetmə qərarları qəbul edilir. İqtisadi təhlilin daxili və kənar təhlil növlərinin uzlaşması və qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi kommersiya banklarının yüksək rəhbərliyini, obyektiv və əsaslandırılmış qərarların qəbul olunmasını təmin edir.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, onlar üzərində nəzarət ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 45.2 maddəsinə görə bank maliyyə ilinin başa çatması üzrə beş aydan gec olmamaqla auditorun təsdiq etdiyi auditor rəyi ilə birlikdə bankın fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti haqqında konsolidə əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatını Mərkəzi Bankına təqdim etməli və özünün maliyyə hesabatını kütləvi informasiya vasitələrində nəşr etdirməlidir. Kommersiya banklarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən asılı olaraq digər təşkilatlar və qruplar - Vergilər Nazirliyi, reyting agentlikləri, müstəqil ekspertlər, bankın səhmdarları və onların maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələri ilə maraqlanan digər istifadəçilər tərəfindən qiymətləndirilir. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin reyting agentlikləri və müstəqil ekspertlər tərəfindən aparılan təhlilinin nəticələri əlavə müştərilərin, daha doğrusu, maliyyə resurslarının cəlb olunmasına və ya real və potensial investorları «qeyri sağlam» maliyyə vəziyyətinə malik olan banklarla əlaqədən qorumağa imkan verir. Ona görə də hər bir bank özünün maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin obyektiv təhlilində maraqlıdır. Biri biri ilə rəqabət aparan bankların maliyyə vəziyyətinin müqayisə edilməsi və qiymətləndirilməsi əsasında autsayderlər seçim edirlər-normal maliyyə vəziyyətinə malik, daha etibarlı banka investisiya yönəltmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə hesabatları təşkilatın hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyəti və onun təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

haqqında məlumatların vahid sistemi olmaqla mühasibat uçotu məlumatları əsasında müəyyən olunmuş formalarda tərtib edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının öyrənilməsində bazar münasibətləri iştirakçılarının məqsədləri müxtəlifdir: işgüzar tərəfdaşları borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyü, investorları təşkilatın inkişaf perspektivi, maliyyə sabitliyi, səhmdarları - səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiya maraqlandırır.

Mühasibat uçotu və hesabatının inkişafının dünya təcrübəsi göstərir ki, hesabatın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən ümumqəbul edilmiş prinsiplər və onlara olan ümumi tələblər mövcuddur. Hal - hazırda dünyanın əksər ölkələri, o cümlədən, Azərbaycan da həmin əsas tələbləri qəbul etmişdir. Mühasibat hesabatının tərkibi, məzmunu, ona olan tələblər və digər metodiki qaydalar «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18.06.2005-ci il tarixli 139 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram»a, kommersiya təşkilatları üçün 1 sayılı «Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 2 sayılı «Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 5 sayılı «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 3 sayılı «Cari mənfəət vergisi üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 29.12.2007-cı il tarixli İ-130 sayılı əmri) uyğun təşkil edilməlidir.

İstənilən **turizm** şirkətlərinin hesabatının mühüm məlumatları (aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər, xərclər və mənfəət haqqında) maliyyə hesabatı formasında tərtib edilmiş mühasibat balansında minimal tələb səviyyəsində xarakterizə olunmalı, eləcə də təşəbbüs qaydasında təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən

əlavə məlumatlar formasında informasiya ilə tamamlanmalıdır (minimal tələb olunan məlumatlar variantı əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyətini təmin edən aktivlər haqqında informasiyanın açıqlanmasını nəzərdə tutur). Balansda belə informasiyanın verilməsinin məqsədəuyğunluğu aktivlərin gəlirlilik səviyyəsində prioritetliyin gözlənilməsi üzərində nəzarətin zəruriliyi, kapital verimi riskinin monitorinqinin əhəmiyyətliyi, rəqiblə müqayisədə təşkilatın biznesinin gəlirliyinin müqayisəli xarakteristikasının verilməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq standartlara görə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə, istifadəçilər üçün informasiyanın yararlı olmasını təmin edən atributlar nəzərdə tutulur. Hesabat informasiyasının keyfiyyət meyarlarına anlaşılıqlıq, tamlıq, dürüslülük, əhəmiyyətlik, neytrallıq, müqayisəlilik aid edilir (4). Mühasibat (maliyyə) hesabatı informasiya istifadəçiləri üçün açıq və əldə olunması mümkün olduğundan tam və dürüst olmalıdır. Hesabatın tamlığı və analitikliyi bütün əhəmiyyətli məlumatları özündə əks etdirən əsas hesabat formalarının formatlaşdırılması ilə, eləcə də hesabatın əsas göstəricilərində baş vermiş ciddi dəyişikliklərin şəraiti və səbəblərini, onların xarici və daxili dəyişikliklərlə qarşılıqlı əlaqəsini açıqlayan şərhlər və əlavələrlə təmin olunur. Bu iş hesabat informasiyasını təhlil üçün hazırlayan təhlilçi və ya menecer tərəfindən həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davam gətirmək və gəlirlə işləmək üçün maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasını, tərkib və formalaşma mənbələri baxımından kapitalın səmərəli strukturunu təmin etmək lazımdır. Uçot məlumatları istifadəçilərinin müəssisənin biznes fəaliyyəti ilə bağlı əlavə informasiya əldə etmək cəhdləri, maliyyə hesabatlarının təhlili və müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi əsaslandırılmış və real qərarların qəbul olunmasının zəruriliyindən irəli gəlir. Maliyyə hesabatını təhlil etmək- onun maddələrini interpretasiya etmək, hər bir maddənin həcmi və çəkisini müəyyən etmək, digər hesabatlarla və əvvəlki illərin hesabatları ilə müqayisə etmək deməkdir (5).

Mühasibat (maliyyə) hesabatı təşkilatın hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyəti və onun təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında məlumatların vahid sistemi olmaqla mühasibat uçotu məlumatları əsasında müəyyən olunmuş formalarda tərtib edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının öyrənilməsində bazar münasibətləri iştirakçılarının məqsədləri müxtəlifdir: işgüzar tərəfdaşları borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyü, investorları təşkilatın inkişaf perspektivi, maliyyə sabitliyi, səhmdarları - səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiya maraqlandırır.

Istənilən kommersiya bankının hesabatının mühüm məlumatları (aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər, xərclər və mənfəət haqqında) maliyyə hesabatı formasında tərtib edilmiş mühasibat balansında minimal tələb səviyyəsində xarakterizə olunmalı, eləcə də təşəbbüs qaydasında təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən əlavə məlumatlar formasında informasiya ilə tamamlanmalıdır (minimal tələb olunan məlumatlar variantı əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyətini təmin edən aktivlər haqqında informasiyanın açıqlanmasını nəzərdə tutur). Balansda belə informasiyanın verilməsinin məqsədəuyğunluğu aktivlərin gəlirlilik səviyyəsində prioritetliyin gözlənilməsi üzərində nəzarətin zəruriliyi, kapital verimi riskinin monitorinqinin əhəmiyyətliyi, rəqiblə müqayisədə təşkilatın biznesinin gəlirliyinin müqayisəli xarakteristikasının verilməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq standartlara görə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə istifadəçilər üçün informasiyanın yararlı olmasını təmin edən atributlar nəzərdə tutulur. Hesabat informasiyasının keyfiyyət meyarlarına anlaşılıqlıq, tamlıq, dürüslülük, əhəmiyyətlik, neytrallıq, müqayisəlilik aid edilir

Mühasibat (maliyyə) hesabatı informasiya istifadəçiləri üçün açıq və əldə olunması mümkün olduğundan tam və dürüst olmalıdır. Hesabatın tamlığı və analitikliyi bütün əhəmiyyətli məlumatları özündə əks etdirən əsas hesabat formalarının formatlaşdırılması ilə, eləcə də hesabatın əsas göstəricilərində baş vermiş ciddi dəyişikliklərin şəraiti və səbəblərini, onların xarici və daxili dəyişikliklərlə qarşılıqlı əlaqəsini açıqlayan şərhlər və əlavələrlə təmin olunur. Bu

iş hesabat informasiyasını təhlil üçün hazırlayan təhlilçi və ya menecer tərəfindən həyata keçirilir.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda təhlilin bütün metodları iki qrupa bölünür: statistik və ya ənənəvi; riyazi. Əlbəttə, kommersiya bankının maliyyə fəaliyyətinin müfəssəl təhlili üçün hazırlanmış metod və üsulların məcmusundan istifadə olunmalıdır. Bu və ya digər metodun tətbiqi təhlil qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən asılıdır. Təhlilin dəqiq məqsədini və vəzifələrini dəqiq müəyyən etmək, sonra təhlilin daha münasib metodları və üsullarını seçmək lazımdır. Əks halda təhlilin aparılması üçün informasiyanı sistemləşdirmək, eləcə də aparılmış təhlil nəticəsində əldə olunacaq informasiyadan düzgün və obyektiv nəticə çıxarmaq mürəkkəbləşəcək, ümumiyyətlə, mümkün olmayacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya bankının müştəriləri və müxbirləri likvidlik göstəriciləri əsasında bankın maliyyə vəziyyətini, onun etibarlılığını və uğurlu fəaliyyətini müəyyən edir. Əlbəttə, kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi, onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün yalnız mühasibat balansının və digər maliyyə hesabatı formalarının məlumatlarından istifadə kifayət deyildir, eyni zamanda maliyyə hesabatına qeydlərdən, bankın kreditörleri və debitorlarının iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən məlumatlardan, yerli və xarici kütləvi informasiya vasitələrində nəşr olunmuş informasiyadan və s. istifadə olunmalıdır. Bundan savayı, bankının maliyyə vəziyyətinin, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə marketing tədqiqatı aparılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davam gətirmək və gəlirlə işləmək üçün maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasını, tərkib və formalaşma mənbələri baxımından kapitalın səmərəli strukturunu təmin etmək lazımdır. Uçot məlumatları istifadəçilərinin müəssisənin biznes fəaliyyəti ilə bağlı əlavə informasiya əldə etmək cəhdləri, maliyyə hesabatlarının təhlili və müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi əsaslandırılmış və real qərarların qəbul olunmasının zəruriliyindən irəli gəlir. Maliyyə hesabatını təhlil etmək- onun maddələrini

interpretasiya etmək, hər bir maddənin həcmi və çəkisini müəyyən etmək, digər hesabatlarla və əvvəlki illərin hesabatları ilə müqayisə etmək deməkdir (6, s.241).

Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin ümümləşdirilməsi belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili, bir tərəfdən, ölkənin maliyyə-pul sisteminin stabilliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə kommersiya banklarının fəaliyyətinə, onların maliyyə vəziyyətinə nəzarət etməli olan Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən, eləcə də reyting agentliyi, real və potensial müştərilər tərəfindən, dəgər tərəfdən kommersiya banklarının fəaliyyəti prosesində idarəetmə qərarı qəbul edən rəhbərlik və menecerlər tərəfindən aparılır.

Beləliklə, hesabatın təhlili prosesində qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq bir sıra müstəqil, lakin sıx qarşılıqlı əlaqəli məsələlər həll edilir:

- ✓ təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- ✓ təşkilatın potensial imkanlarının və onun resurslarından istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- ✓ təşkilatın investisiyaya obyektiv tələbatının əsaslandırılması; təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılması.
- ✓ mühasibat (maliyyə) hesabatını təhlil edərək istifadəçilər hər şeydən əvvəl hesabat formalarının mütləq göstəricilərini müəyyən edir və onların analitik işlənməsi vasitəsi ilə nisbi göstəricilərin - maliyyə əmsallarının hesablanması və təhlilini aparırlar.

Konseptual əsaslarda, daha doğrusu, maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtib olunmasının Prinsiplərində müəyyən olunmuşdur ki, maliyyə hesabatının məqsədi şirkətin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər haqqında informasiyanın təqdim olunmasıdır. Bu informasiya iqtisadi qərarların qəbul olunması zamanı geniş əhatəli istifadəçilər üçün zəruridir (4).

Kommersiya bankları üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə hesabat formaları hər bir bankın maliyyə vəziyyətinin, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin daxili və

kənar təhlilinin aparılması üçün kifayət qədər informasiyanı özündə əks etdirir. Bütün kredit təşkilatları-banklar üçün vahid hesabat formasının müəyyən olunması Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini hazırlamağa, həmin təşkilatların fəaliyyətini tənzimləmək və nəzarət etmək imkanı verir. Zərurət yarandıqda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı mühasibat balansı və digər maliyyə hesabatı formalarının məlumatları əsasında pul-kredit siyasətinə düzəlişlər edir. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı kommersion banklarının fəaliyyət göstərməsinə və fəaliyyət istiqamətlərinə təsir edə bilər. Son illərdə müşahidə olunan böhranı maliyyə sistemində böhrana, əksər bankların müflisləşməsinə gətirib çıxaran neqativ proses və halların aradan qaldırılması məqsədi ilə kommersion banklarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinin mühümlüyünü və vacibliyini bir daha sübut edir.

II Fəsil. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

2.1. Kommersiya bankının kredit qoyuluşlarının strukturunun təhlili

Məlumdur ki, istinilən kommersiya bankının balansının aktiv və passivi bir-birilə sıx əlaqəlidir. Əgər resursların daxil olması ləngiyirsə kommersiya bankı aktiv əməliyyatları üzrə taktikanı dəyişdirməlidir. Aktiv və passiv əməliyyatlar arasında əlaqələrin mürəkkəbliyini nəzərə alsaq, belə bir fikri formalaşdırmaq olar ki, əgər resursların dəyəri artırsa, onda bank marjı aşağı düşür, mənfəət azalır və nəticədə bank öz işlərini normal vəziyyətə gətirmək üçün kapitalın daha səmərəli sahəyə yönəldilməsini təmin etməlidir. Beləliklə, əgər passivin təhlili bankın resurslarının təhlilini əhatə edirsə, aktivlərin təhlili həmin resurslardan istifadə olunması istiqamətlərinin təhlilini təşkil edir.

Kommersiya bankının aktiv əməliyyatları mühasibat balansının aktivinə təsir göstərən əməliyyatlar olub, bu əməliyyatlar nəticəsində bankın xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri gəlir əldə edilməsi məqsədilə və ya bankın fəaliyyətinə ümumi şərait yaradılması məqsədilə müxtəlif istiqamətlərə sərf edilir. Passiv əməliyyatlar bankın xərclərini müəyyən etdiyi halda aktiv əməliyyatlar bankın gəlirliliyini müəyyən edir. Lakin bankın aktivləri sırasında birbaşa gəlir gətirməyən aktivlər də mövcuddur ki, bu da bankın fəaliyyəti üçün mütləq şərtidir. Belə ki, aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsində hədəf mənfəətliliklə yanaşı eyni zamanda likvidliyin təmin edilməsi, qanunvericilik tələblərinə riayət edilməsi, risklərin ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə səmərəli bölüşdürülməsidir. Bu zəruriyyətdən irəli gələrək banklar vəsaitlərinin bir qismini gəlirsiz və ya çox az gəlirli istiqamətlərdə yerləşdirməli olurlar. Bu baxımdan məqsədinə görə aktiv əməliyyatları iki qrupa: likvidliyin zəruri səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən və mənfəət əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən əməliyyatlara bölmək olar.

Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarına kredit əməliyyatlarına (borcalanlara bank krediti şəklində vəsaitlərin verilməsi), investisiya əməliyyatları (bank vəsaitlərinin qiymətli kağızlara yerləşdirilməsi), kassa-hesablaşma əməliyyatları (müşətilərin hesablarına vəsaitlərin köçürülməsi, onların digər şəxslər qarşısında öhdəliklərinin bu hesablardan silinməsi və hesabdən nağd vəsaitlərin götürülməsi), valyuta əməliyyatları (bankın valyuta bazarında həyata keçirdiyi əməliyyatlar) və digər əməliyyatlar daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya bankı istənilən vaxt və müştərinin ilkin tələbinə görə tələb olunana qədər hesablarda olan əmanəti tam və ya qismən ona ödəməlidir. Bununla əlaqədar olaraq bankın kassasında daima müəyyən miqdarda nağd pul olmalıdır. Bütün müştərilərin eyni vaxtda öz əmanətlərini nağd olaraq götürmək üçün banka müraciət etməsi nəzəri cəhətdən az ehtimal olunsada, praktiki olaraq hər şey mümkündür. Buna görə də belə ödəmələr üçün vəsaitlərin lazım olan hissəsi düzgün müəyyən olunmalıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bankda olan nağd pul ona he, bir gəlir gətirmir.

Kommersiya banklarının müştəriləri çeki verməklə hesab edirlər ki, həmin gün hesablara inkasso edilmiş məbləğlərlə kreditləşdiriləcəkdir. Lakin həmin hesabların ödənilməsi faktiki olaraq ikinci və ya hətta üçüncü gün həyata keçirilir. Kommersiya bankının müxəbir banklarda və ya MB-da cari hesablardakı qalıqlağın ümumi məbləği ona gəlir gətirmir, nağd vəsait və inkassasiya prosesində olan çeklərlə birlikdə faizsiz qoyuluşlarda “dondurulmuş” hesab edilir. Kommersiya banklarının onların resurslarının qalan hissəsi üçün maksimum mümkün gəlir əldə etmək cəhdi həmi şəraitlə şərtlənir. MB kommersiya banklarının “mütləq ehtiyalar” hesabına vəsaitlərin normativ yayındırılması üçün tədbirlər həyata keçirildiyindən bu bankların öz kredit əməliyyatlarını azaltmağa məcbur edir.

Kredit əməliyyatlarına aşağıdakılar daxildir:

1. Tələb olunana qədər kreditlər və ya ödənilməsinin zəruriliyi haqqında qabaqcadan xəbərdar edilən qısamüddətli kreditlər.

2. Müştərilərin kreditləri və digər hesablar (bankın ümumi gəlirlərinin əsas mənbələri). Kreditlərin əsas hissəsi borclunun dövriyyə kapitalının yaradılması və tamamlanmasına, müəssisələrin, təşkilatların kreditləşdirilməsinə, eləcə də mənzil tikintisi üçün və s. istifadə edilir. Digər aktivlərə törəmə, filial şirkət və firmların səhmləri, bank binasının, avadanlıqların dəyəri və s. aiddir.

Kredit əməliyyatları – pul vəsaitləri məbləğlərinin verilməsi üzrə kreditor və borclu arasında müəyyən münasibətlərdir. “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanuna əsasən banklar tərəfindən kreditlər müəyyən müddətə, qaytarma, ödənilmək və məqsədli şərtlər əsasında verilir.

Bankın kredit əməliyyatları iki qrupa bölünür:

- ✓ aktiv – bank ssuda verərək kreditor kimi çıxış etdikdə;
- ✓ passiv – müştərilərdən və digər banklarda pul vəsait cəlb edərək borclu kimi çıxış etdikdə.

Deməli, kredit əməliyyatlarının iki forması vardır: ssuda və depozitlər.

Kredit qoyuluşunun təhlil edilməsi zamanı vəsaitlərdən istifadənin məqsədi, həcmi və istiqamətləri öyrənilir. İlk növbədə kreditlərin ümumi məbləği ($K_{\text{ü}}$) müəyyən edilir. Məcmu aktivlərdə faiz formasında gəlir gətirən ssuda aktivlərinin orta qalığının xüsusi çəkisini hesablamaq üçün ssuda aktivlərinin aktivlərin cəminə bölmək lazımdır. Bu nisbət kredit qoyuluşunun səmərəliliyini xarakterizə edir və məcmu aktivlərin 1 manatına düşən ssuda aktivlərinin orta qalığını göstərir.

Ssudaların orta qalığı məbləğlərinin dəyişməsinin dinamikada öyrənilməsi zəruridir. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə hesabat ilində ssuda aktivlərinin dəyişməsinə artım tempi ilə xarakterizə olunan göstərici (T_a) ilə müəyyən etmək olar:

$$T_a = \frac{\text{Hesabat dövründə ssuda aktivlərinin orta qahal}}{\text{Ötənildə ssuda aktivlərinin orta qahal}} \times 100$$

Əgər $T_a > 100\%$ olarsa, onda bankın fəaliyyəti müsbət, $T_a < 100\%$ olduqda mənfi qiymətləndirilir.

Adətən ssuda aktivlərinin orta qalığının artım tempi məcmu kapitalın artım tempi ilə müqayisə edilir. Nisbət şəklində hesablanan bu göstərici ötmə əmsalı (Θ_6) adlanır:

$$\Theta_6 = \frac{SSudaaktivlerininartır\ tempri}{Mecmuaktivlerinartır\ tempi}$$

Bu əmsal ssuda aktivlərinin artımının məcmu aktivlərin artımının neçə dəfə ötməsini göstərir. Əmsalın kəmiyyətinin vahiddən böyük olması kredit əməliyyatları sahəsində bankın aktiv işini xarakterizə edir.

Aktivlər üzrə pul vəsaitlərinin daxil olmasının orta müddətinin öhdəliklərin örtürülməsinin orta müddətinə təqribən uyğun gəlməsi vacibdir. Bu məqsədlə aktiv və passivlər ödəmə və daxilolmalar formasında gələcək pul vəsaitləri axını nəzərə alınmaqla təhlil edilir.

Bankın fəaliyyətini təhlil edərkən onun xüsusi (borc) vəsaitlərinin yerləşdirilməsinin operativliyini xarakterizə edən səmərəlilik göstəricilərindən istifadə olunur:

$$E_{xB} = \frac{Xüsusivesaitler}{Kreditqoyuluşoyu}$$

$$E_{vB} = \frac{Celbedilmiş\ vesaitler}{Kreditqoyuluşoyu}$$

Həmin əmsallar kapital qoyuluşunun hər manatına düşən xüsusi (cəlb edilmiş) vəsaitlərin həcmi göstərir.

Kreditləşdirmənin prinsiplərinin gözlənilməsinə nəzarət məqsədi ilə kreditin dövrünün plan və faktiki sürətinin rüblük müqayisəsi aparılır. Kreditin dövr sürətinin azalması müşahidə edildikdə müqavilə faizinə cərimə əlavələri tətbiq edilir.

1. Kreditin dövr sürəti (D_k) aşağıdakı düsturla müəyyən edilir.

$$D_k = \frac{\overline{CB} \cdot B}{CD}$$

Burada, \overline{CB} - bank ssudası üzrə borcların orta qalığı, CD – ssudanın ödənilməsi üzrə dövriyyə, B – təhlil aparılan dövrdə günlərin miqdarını göstərir.

2. Rübə dövr sürəti aşağıdakı düstura əsasən planlaşdırılır:

$$D_{k_{plan}} = \frac{Rübe kreditin plankecmi}{Rübe borcların ödənilməsinin plan üzrə dövriyyəsi} \times rübde iş günlərinin miqdarı$$

Kəsrin sürətini dövriyyə vəsaitləri balansından (plan) götürmək olar, məxrəc rüb üçün planlaşdırılmış satışın həcmi və digər planlaşdırılmış daxilolmalar əsasında formalaşır.

3. Kreditin faktiki dövrünü:

$$D_{k_{fak}} = \frac{Rübə kontokorrət üzrə debet qalıqlığı orta məbləğə}{Kontokorrət üzrə faktiki kredit dövriyyəsi} \times rübde iş günlərinin miqdarı$$

4. Ssudanın faktiki dövrünün plan dövründən kənarlaşması mütləq və nisbi ifadədə müəyyən olunur.

Bank ssudaları müxtəlif əlamətlərə - təyinatına, təmin olmanın mövcudluğu və xarakterinə, müddətinə, ödənmə metoduna, yaranma xarakterinə görə və s. təsnifləşdirmək olar.

Kredit növlərinin təhlili çərçivəsində ssuda əməliyyatlarının təmin olunması faizi haqqında məsələ nəzərdən keçirilməli və kreditlərin ümumi məbləğində təminatlı (blank) kreditlərin xüsusi çəkisi müəyyən edilməlidir. Belə təhlil kommersiya bankının real imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2.2. Bank kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin təhlili

Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili prosesində ssudaların qaytarılmasının təmin olunması məsələsinə böyük diqqət yetirilir. Ssudanın qaytarılmasını təmin edən kredit verilməsi formalarından biri girov qoymaqla verilən kreditdir. Girov əməliyyatları kommersiya, eləcə də ixtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilir. Əhali ilə girov

əməliyyatlarını lombardlar həyata keçirir. Girovun qiymətləndirilməsi bankın iqtisadi işinin mühüm tərkib hissəsidir. Girov qismində təklif olunan əmlakın növü və keyfiyyəti, onun stailmasının mümkünüyü, həmin əmlaka qiymətin dinamikası təhlilin obyektı olmalıdır. Ssudanın verilməsi zamanı iki amil nəzərə alınmalıdır: ödənmə müddətinin uzadılması müştəri üçün ssudanın dəyərinin artmasına və eyni zamanda bank üçün ödəmə riskinin artmasına səbəb olur.

Bankların kredit portfelində vaxtı keçmiş kreditlərin olması təminatlı kreditlərin verilməsi və ya təminatlı kreditlərin verilməsində təminatla bağlı problemlərin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Bu problemlər əsasən girovun dövlət qeydiyyatından keçirilməməsi hallarında yaranmışdır. Belə ki, dövlət qeydiyyatından keçməyən girovun hüquqi qüvvəsi olmur. Bu cür girov hesabına kreditin qaytarılmasını yalnız məhkəmə vasitəsilə təmin etmək mümkündür. Dövlət qeydiyyatından keçmiş girov üzrə isə tələblərin ödənilməsi hüququ qanunvericiliyə görə məhkəmədən kənar qaydada təmin edilir. Bu halda girovsaxlayan onun tələbləri ödənilmədiyi təqdirdə girov qoyulmuş qiymətliləri heç bir əlavə prosedur olmadan tələblərinin ödənilməsinə yönəldir.

Kreditlərin təminatlılığında girov predmeti kimi hansı qiymətlinin çıxış etməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Qiymətli kağızlar və ya qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəlikləri üzərində girov hüququ digər əmlak üzərində girov hüququna nisbətən əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir.

Investisiya əməliyyatlarından birbaşa səmərə dividend, faiz və ya qiymətli kağızın sonradan satılmasından mənfəət şəklində əldə edilir. Dolayısıya səmərə isə törəmə şirkətləri və ya asılı şirkətlər vasitəsilə bank tərəfindən nəzarət edilən bazar payının artırılması ilə əldə edilir. Bank hər hansı şirkətin idarə edilməsində iştirak edərək onun müştərilərinə təsir imkanı əldə edir. Bankın investisiya fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsi qiymətli kağızlar portfelinin formalaşdırılması və idarə edilməsidir. Qiymətli kağızlar portfeli bankın malik olduğu qiymətli kağızların məcmusudur. Qiymətli kağızlar portfelinin idarə edilməsi ayrılıqda

deyil, ümumilikdə bankın aktiv və passivlərinin idarə edilməsi prosesinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir.

Verilmiş ssudaların təhlili zamanı blank kreditlərin yaranması səbəblərinə xüsusi fikir verilməlidir. Bank krediti bir qyada olaraq, qısa müddətə verilir. Bu zaman banklar borclu tərəfindən pulların dövriyyə kapitalı kimi istifadə olunmasında maraqlıdırlar, çünki, onlar nağd pul vəsaitinə tez çevrilirlər. Əgər kredit əmtəə-material ehtiyatlarının yaradılmasına istifadə olunursa, onda bank həmin ehtiyatların satılması imkanlarına diqqət yetirməlidir.

Kredit xidmətləri göstərmək bankların mühüm funksiyasıdır. Maliyyə vasitəçisi kimi çıxış etməklə banklar əmanətçilərdən alınmış vəsaitləri borcluların sərəncamına verir. Bu zaman əmanətçilər depozitlər üzrə faiz alır, borclular müəyyən müddətə böyük pul ssudalarında istifadə etmək imkanı əldə edir, bankın marağı marj formasında təmin olunur. Bank məhsullarının əsas növlərinin (depozitlər və ssudalar) qiymətinin daha dəqiq göstəricisi faiz norması və ya faiz dərəcəsi (FD) hesab olunur və aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$FD = \frac{\text{Gelir}}{\text{Verilən kreditlərin (ssudave ya depozitlərin) həcmi}} \cdot 100\%$$

Adətən, faiz dərəcəsi illik faiz formasında göstərilir. Faiz dərəcəsinin artımı kreditin bahalaşmasını, düşməsi – ucuzlaşmasını əks etdirir. Kreditin dəyərinin dəyişməsi yalnız bank və müştəri üçün deyil, bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kreditin dəyərinin artması istehsalın genişləndirilməsi mənbələrini azaldır.

Ssudalar üzrə faizlər müqaviləyə müvafiq hesablanır. Kreditə görə kredit resursları üçün qiymətdir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I = \frac{\bar{a} \times i \times T}{100K}$$

$$\bar{a} = \frac{a_{1/2} + a_2 \dots + a_j + \dots + a_{m/2}}{m-1}$$

Burada, I – hesablanmış faizlərin həcmi, \bar{a} - hesbalardakı vəsaitlərin orta qalığı, a_j - bərabər aralıq vaxta (məsələn, hər ayın 1-nə) götürülmüş müvafiq

dövrələrə vəsait qalıqları, $j=1,2,\dots,m$ (m -məlumatların miqdarı), i -kreditə görə faiz dərəcəsi, T – dövrdə günlərin miqdarı, K –ildə günlərin miqdarını göstərir.

Sadə faizlərin hesablanması üzrə artan ödəmə məbləği (S) iki elementin məbləğindən – ilk borc məbləği (P) və faiz məbləğindən ibarətdir:

$$S=P+I =P+P_{in}=P(1+in)$$

Burada, i – faiz dərəcəsi, n - tam illərin miqdarı, $(1+in)$ – artım hasilidir.

Əgər borc pulun götürüldüyü müddət günlə verilmişdirsə onda artım məbləği aşağıdakı səturla hesablamaq olar:

$$S = P \left(1 + \frac{T}{K} i \right)$$

Burada, T – gün hesabı ilə müddətin davamiyyəti, K – ildə günlərin miqdarını göstərir.

Faiz siyasətinin təhlili prosesində artan faizlərin hesablanması və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotunun prinsiplərindən birinin mahiyyəti onunla xarakterizə olunur ki, gəlir və xərclər, o cümlədən, hesabat dövrünə aid olan, lakin onun sonuna qədər alınmayan və ya ödənilməyən və ya gələcək dövrə keçirilən hesablaşmalar onların müəyyən olduğu dövrün hesabatında nəzərə alınmalıdır. Belə gəlir və xərclər artırılmış gəlir və xərclər adlanır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, artırılmış məbləğlər vaxtı ötmüş məbləğdən onunla fərqlənir ki, onların alınmasının müqavilə üzrə vaxtı hələ çatmamışdır. Ona görə də vaxtı keçmiş faizlər həmin maddə üzrə artan məbləğə daxil edilmir. Ümumi maliyyə hesabatının tərkibində “Artan faizlər” ssuda və depozitlər üzrə hesabat tarixinə toplanmış faizlərin təhlilini əks etdirir. Hər dəfə hesabda məbləğ dəyişdikdə hesabda məbləğ dəyişməyən ötən dövr üçün faiz rəqəmi (FR) hesablanır:

$$FR = \frac{\text{Məbləğ} \times \text{gün hesabı ilə dövrün davamiyyəti}}{100}$$

Hesablanmış müddət üçün faiz məbləğini müəyən etmək üçün bütün faiz rəqəmləri toplanır və onların cəmi daimi bölənə (DB) bölünür:

$$DB = \frac{\text{İlde günlerinmiqdan}}{\text{İllik faiz derecesi}(\% - \text{le götürülür})}$$

Əgər faiz dərəcələri borc müddəti ərzində müxtəlif hesablanma intervallarında dəyişərsə onda artan məbləğ aşağıdakı formula üzrə müəyyən edilir:

$$S = P(1 + n_1 i_1 + n_2 i_2 + \dots + n_N i_N) \quad \text{və ya} \quad S = P \left(1 + \sum_{t=1}^{=N} n_t \cdot i_t \right)$$

Burada, N – faizlərin hesablanması intervallarının sayı, n_t – hesbalamanın t intervalının uzunluğu, i_t = hesblamanın t intervalında sadə fazi dərəcəsinə göstərir.

Bir qayda olaraq, sadə faizlər qısamüddətli maliyyə əməliyyatları üçün tətbiq edilir. Faizlər hesbalandıqdan dərhal sonra ödənilməyən uzunmüddətli əməliyyatlar başqa yanaşma tələb edir. Onlar mürəkkəb faizlərin hesablanmasına əsaslanır:

$$S = P(1+i)^n$$

Sadə və mürəkkəb faizlər üzrə formulaların müqayisəsi praktiki baxımdan aşağıdakı nəticələrin formula edilməsinə imkan verir:

$$\text{əgər } n > 1, \text{ onda } (1+ni) < (1+i)^n$$

$$\text{əgər } n = 1, \text{ onda } (1+ni) = (1+i)^n$$

$$\text{əgər } n < 1, \text{ onda } (1+ni) > (1+i)^n$$

Müasir şəraitdə, bir qayda olaraq, faizlər il ərzində bir neçə dəfə kapitallaşdırılır. Müqavilə şərtlərində illik faiz dərəcəsi göstərilir ki, o, nominal dərəcə adlanır. Nominal dərəcə hər dövrdə həqiqətən hesablanan dərəcənin müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edir. Əgər nominal dərəcə j-yə bərabədirsə, onda hər bir dövr üçün j:m dərəcəsi (m-ildə neçə dəfə faiz hesablanmasını göstərir) üzrə hesablanır. Məsələn, $j=0,18$ (illiyin 18%-i) və faizlərin yarımilliklər üzrə hesablanması zamanı hər yarım il üçün dərəcə 0,09 (0,18:2), daha doğrusu 9% təşkil edəcəkdir.

Bu halda artan həcm aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$S=P(1+j/m)^{mn}$$

Səmərəli faiz dərəcəsi dedikdə il ərzində bir pul vahidindən əldə edilən real mənfəət başa düşülür. Başqa sözlə, səmərəli dərəcə il ərzində m dəfə faiz hesablandıqda nominal dərəcəyə ekvivalentdir. Əgər faizlər il ərzində m dəfə kapitallaşdırılırsa onda:

$$(1+i)^n=(1+j/m)^{mn} \text{ yazmaq olar.}$$

$$\text{Buradan, } i = (1+j/m)^m - 1$$

Bank ssudaları üzrə faiz dərəcələrinin səviyyəsi pul bazarındakı dəyişmələrdən asılı olaraq (pula tələbatla pul təklifi nisbətinin dəyişməsi) müəyyən edilir: əgər tələb və təklif eyni səviyyədədirsə baza faiz dərəcəsinə və fazi marjının həcmi hesablamaq mümkündür. Baza faiz dərəcəsi kommersiya bankları tərəfindən etibarlıq kompaniyalara, kreditdəmə qabiliyyətli müştərilərə və ya birinci dərəcəli borclulara verilən kreditlər üzrə ən aşağı faiz dərəcəsidir.

Aktivlərin idarə edilməsi zamanı tənzimlənməsi zəruri olan risk növlərindən biri də faiz riskləridir. Bu risklərin tənzimlənməsi bankın həm aktivlərinin, həm də passivlərinin idarə edilməsini özündə birləşdirir. Faiz risklərinin idarə edilməsinin bir neçə konsepsiyası mövcuddur. Faiz marjası konsepsiyasına görə faiz marjası (aktivlərdən əldə edilmiş faiz gəlirləri ilə passivlər üzrə ödənilmiş faiz xərcləri arasındakı fərq) nə qədər böyük olarsa faiz riski bir o qədər az olar. Spread konsepsiyası çərçivəsində isə aktivlər və passivlər üzrə orta faiz dərəcəsi arasındakı fərq təhlil edilir. Spread göstəricisi faiz marjasından fərqli olaraq bank əməliyyatlarının gəlirliliyini deyil, bankın faiz siyasətini ifadə edir. Bu konsepsiyalar əsasən inflyasiyanın yüksək olduğu şəraitdə tətbiq edilir.

Banklar əldə etdikləri və ödədikləri faiz dərəcələri arasında böyük fərq müəyyənləşdirərək faiz risklərindən müdafiə olunurlar. Bu da müştərilər üçün kredit xərclərini artıraraq və depozitlər üzrə gəlirləri azaldaraq onların ödəniş qabiliyyətini azaldır və öz növbəsində bankın kredit riskini artırır. Riskin

yananma mənbələrini nəzərə alan və daha mürəkkəb riyazi hesablamalara əsaslanan GAAP metodunun tətbiqi ilə bu çatışmazlıqlar aradan qaldırıla bilər. Bu konsepsiya təsbit edilmiş və dəyişkən faiz dərəcəli aktiv və passivlərin nisbətini təhlilə əsaslanır və qısamüddətli zaman kəsimində faiz riskini idarə etməyə imkan verir. Bu konsepsiyaya görə bankın faiz riskinə məruz qalma səviyyəsi aktiv və öhdəliklərin strukturundan, yəni onların hansı hissəsinin faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssas olmasından asılıdır. Bu baxımdan bankın bütün aktiv və passivləri faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssas olan (təhlil edilən müddət ərzində faiz dərəcələrinin dəyişməsi onların gəlirliliyinə təsir göstərir), və həssas olmayan aktiv və passivlərə bölünür. Faiz marjası konsepsiyasından məlum olduğu kimi mənfəətliliyin faiz dərəcələrinin dəyişməsinin mənfə təsirindən qorunması üçün bank xalis faiz marjasının müəyyən səviyyəsinin saxlanmasına cəhd edir.

Faiz gəlirlərinin təhlili zamanı bütövlükdə kreditlər üzrə və eləcə də, ayrı-ayrı kredit qrupu üzrə kredit əməliyyatlarının gəlirliyinin orta səviyyəsini xarakterizə edən aşağıdakı nisbi göstəricilərdən istifadə olunur:

- faiz gəlirlərinin bütün ssuda hesabları üzrə orta qalıqlara nisbəti;
- qısamüddətli ssudalar üzrə alınmış faizlərin həmin növ ssudanın orta qalığına nisbəti;
- ayrı-ayrı kredit qrupları üzrə alınmış faizlərin tədqiq olunan qrup üzrə orta qalığa nisbəti;
- uzunmüddətli ssudalar üzrə faiz gəlirlərinin onların orta qalığına nisbəti.

Həmin göstəricilərin dinamikası faiz gəlirləri üzrə plandan kənarlaşma məbləğinə təsir edən amilləri və onların artırılması mənbələrini müəyyən etməyə imkan verir. Verilmiş ssudalar üzrə alınmış faizlər üzrə gəlirlərə iki amil – kreditin orta məbləğinin dəyişməsi və orta dərəcəsinin dəyişməsi təsir göstərir.

2.3. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Kommersiya bankının fəaliyyətinin təhlilinin mühüm istiqamətlərindən biri onun mühasibat balansının aktivlərinin tərkibinin və strukturunun təhlili təşkil edir ki nəticədə bankın resurslarının istifadə istiqamətlərini, onun likvidlik dərəcəsini və ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək mümkündür. Bankın mühasibat balansı aktiv üzrə bank aktivlərinin istifadə istiqamətləri haqqında informasiyanı özündə əks etdirməklə . Kommersiya banklarının aktivlərinin strukturu eyni deyildir, o, həmin bankların xüsusiyyətləri, fəaliyyətinin növləri və istiqamətləri, miqyası və digər amillərlə müəyyən olunur. Təhlil prosesində bankın sərəncamında və istifadəsində olan aktivlərin həcmi, strukturu və riskliyi öyrənilir. Təhlil olunan bankın aktivlərinin tərkibi bu paraqrafın əvvəlində nəzərdən keçirilmişdir. Aktivlərin strukturunun səmərəliliyi və hər bir aktiv növünün və ya maddəsinin əhəmiyyəti onların xüsusi çəkiləri ilə müəyyən olunur. Kredit və digər maliyyə qoyuluşları (əsas aktiv əməliyyatları) ilə bağlı kredit və digər maliyyə qoyuluşlarına yönəldilmiş cəl edilmiş vəsaitlərdən istifadə əmsalları hesablanır ki, onlar 0,65-0,75 həddində ideal hesab olunur. Təhlil olunan kommersiya bankının aktivlərinin strukturunu nəzərdən keçirək (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

BANK OF BAKU kommersiya bankının balansının aktivinin strukturunun təhlili, %

Balansın aktivinin maddələri	2013	2014	2015
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	14,5	14,75	9,0
AMB-da yerləşdirilmiş mütləq ehtiyatlar	0,18	0,2	1,5
Digər banklardan alınacaq vəsaitlər	9,8	7,5	8,8
Müştərilərə verilmiş kredit və avanslar	61,7	61,6	66,6
Satıla bilinəcək investisiya qiymətli kağızları	0,2	0,7	0,1
Ödənilənə qədər saxlanan investisiya qiymətli kağızları	-	0,05	-
Vergilər Nazirliyinə verilən avanslar	-	0,3	0,9

Təxirə salınmış vergi aktivləri	0,03	0,6	1,0
Bina və avadanlıqlar	3,1	10,4	8,2
Qeyri maddi aktivlər	0,3	0,4	0,4
Digər maliyyə aktivləri	0,3	0,4	0,1
Digər aktivlər	9,8	2,9	3,9
Aktivlərin cəmi	100,0	100,0	100,0

2.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kredit qoyuluşları bankın aktiv əməliyyatlarının əsas istiqaməti hesab olunur ki, 2011-ci ildə aktivlərin ümumi məbləğində onların payı 66% təşkil etmişdir. Üç ildə orta hesabla bu pay aktiv əməliyyatlarının 36,4%-ni təşkil etmişdir. Bu, əvvəldə edilmiş belə bir fikri bir daha təsdiq edir ki, bu mərhələdə müştərilərin kreditləşdirilməsi bankın gəlirinin əsas mənbəyi hesab olunur. Əlbəttə, bank digər aktiv əməliyyatlardan – qiymətli kağızlara qoyuluşlar, valyuta, lizinq, faktoring, vasitəçilik, konstaltinq və d. əməliyyatlardan gəlir əldə edə bilər. Görünür ki, təhlil olunan bank üçün həmin əməliyyatlar normal gəlir gətirmir və ya daxili və xarici amillər iri miqyasda həmin əməliyyatları aparmağa imkan vermir. Təhlil olunan kommersion bankında aktiv əməliyyatların əksər hissəsi müştərilərə verilmiş kredit və avanslar təşkil etdiyindən verilən kreditləri subyektlər, verilmiş kreditlərin növləri, onların müddətləri və digər əməllər üzrə təhlil edilməsi vacibdir. Təəssüf ki, illik balansda və maliyyə hesabatlarına qeydlərdə qeyd olunan əlamətlər üzrə bu qaydada təhlilin aparılması üçün məlumatlar yoxdur. Təhlil prosesində verilmiş kreditlərin artım tempinin müəyyən olunması zəruridir. Bunun üçün son illərin məlumatları baza ilinin müvafiq məlumatları və ya hesabat və ötən dövrlərin verilmiş kreditlər üzrə orta qalıqları müqayisə olunur.

BANK OF BAKU kommersion bankında verilmiş kreditlərin və ümumi aktivlərin artım sürətlərini müqayisə edək (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

Kommersion bankının kredit və aktivlərinin artım dinamikasının təhlili

Aktiv	İllər		
	2013 (baza ili)	2014	2015
1. Verilmiş kreditlər	100,0	103,1	136,7
2. Ümumi aktivlər	100,0	102,1	127,6

Məlumatlardan göründüyü kimi, müqayisə olunan dövr ərzində verilmiş kreditlərin artım sürəti ümumi aktivlərin artım sürətindən yüksəkdir. Bu, müştərilərin kreditləşdirilməsi sahəsində bankın fəaliyyətinin aktivliyini göstərir.

Subyektlər üzrə kredit qoyuluşları aşağıdakı qaydada bölüşdürülmüşdür (cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

Kommersiya bankının subyektləri üzrə kreditləşdirmənin təhlili

Kreditləşdirmə subyektləri	2009		2010		2011	
	min man	%	min man	%	min man	%
<i>I</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Korporasiyalara verilmiş kreditlər	56,033	2	49,15	21,	56,248	18
		5,1	4	6		,3
Fərdi şəxslərə verilmiş kreditlər (maşın maq üçün)	70,092	3	82,53	36,	101,27	32
		1,4	7	2	9	,9
Fərdi şəxslərə (sahibkarlara) verilmiş kreditlər	56,408	2	45,10	19,	88,744	28
		5,3	3	8		,8
Fərdi şəxslərə verilmiş kreditlər (ehtiyat kreditləri)	35,566	1	44,84	19,	52,697	17
		5,9	0	7		,1
Fərdi şəxslərə verilmiş kreditlər (ipotek kreditləri)	34,239	1	40,78	17,	45,830	14
		5,3	1	9		,9
Kreditlərin dəyərdən düşməsi üzrə ziyət	(29,01 9)	(1 3,0)	(34,393)	(15 ,1)	(37,071)	(1 2,0)
Ehtiyatlar nəzərə alınmadan verilmiş kreditlərin cəmi	223,31 9	1 10,0	228,02 2	10 0,0	307,72 7	10 0,0

2.3 sayılı cədvəlin məlumatları göstərir ki, təhlil olunan bank kreditlərin əsas hissəsini fiziki şəxslərə verir: 2013-cü ildə 74,9%, 2014-cü ildə – 78,4%, 2015-ci ildə – 81,7%. Bu məlumatlar eyni zamanda korporativ kreditlərin payının azaldığını təsdiq edir. 2009-cu il istisna olmaqla korporasiyalara və fərdi şəxslərə – sahibkarlara verilmiş kreditlər verilmiş bütün kreditlərin yarıdan azını təşkil edir: 2010-cü ildə – 41,4%, 2011-ci ildə – 47,1%. Bütövlükdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kommersiya bankı tərəfindən verilmiş kreditlər əsasən fərdi şəxslərin tələbatının ödənilməsi üçün istifadə olunur, daha doğrusu, həmin kreditlər iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına yönəldilməmişdir.

Riskin azalması və gəlirlərin artırılması məqsədi ilə kommersiya banklarının aktivləri müxtəlif əməliyyat növləri və sərmayə qoyuluşu obyektləri üzrə bölüşdürülür. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları arasında qiymətli kağızlarla əməliyyatlar mühüm rol oynayır. Qiymətli kağızların aşağıdakı növlərini fərqləndirmək lazımdır. Dövlət istiqrazı, istiqraz, veksəl, çek, depozit və əmanət sertifikatı, bank əmanət kitabçası, səhm, komosament, özəlləşdirilmiş qiymətli kağızlar və s.

Mövcud qiymətli kağızlardan fond və kommersiya qiymətli kağızları fərqləndirmək lazımdır. Fond qiymətli kağızlarına səhm və istiqrazlar aiddir. Kommersiya qiymətli kağızlarına kommersiya veksəlləri, çeklər və s. daxildir. İndi də fond qiymətli kağızları – səhm və istiqrazlarla bank əməliyyatlarının təhlilini nəzərdən keçirək.

Səhm –qiymətli kağız olmaqla dividendlərin ödənilməsi qaydasına müvafiq olaraq adi və imtiyazlı səhmlərə bölünür.

Adi səhmlər üzrə dividendlər, istiqrazlar və imtiyazlı səhmlər üzrə gəlirlər ödənildikdən kompaniyanın yerdən qalan mənfəətinin həcmindən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, adi səhmlər üzrə verilən gəlir imtiyazlı səhmlərə görə verilən gəlirdən çox ola bilər. Bu, onunla əlaqədardır ki, mənfəətin qalığının bölgüsü, yalnız adi səhm sahiblərinin arasında aparılır. Eyni zamanda, səhmdarların iclasında qəbul edilmiş qərara əsasən adi səhmlər üzrə gəlir verilməyə də bilər. İmtiyazlı səhmlər kompaniyanın mənfəətindən asılı olmaya-raq qabaqcadan təsdiq edilmiş dividendlərin ödənilməsini təmin edir. Adi səhmlərdən fərqli olaraq həmin səhmlər səhmdarların iclasında səs hüquqi vermir, onların buraxılışı nizamnamə fondunun 10%-həcmində məhdudlaşdırılmışdır.

Hər bir səhmin nominal dəyəri və alınıb satıldığı bazar qiyməti (və ya kursu) vardır. Səhmin bazar qiyməti çoxsaylı amillərlə, xüsusilə qiymətli kağızlar bazarında onlara tələb və təklif arasında nisbət, səhmlər üzrə illik gəlir və ssuda faizi norması ilə müəyyən olunur. Ssuda faizi normasının təsiri onunla bağlıdır ki,

ssuda kapitalın qiymətli kağızlara yerləşdirilməsinin alternativini hesab olunur. Səhmin kursu aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$\text{Səhmin kursu} = \frac{\text{Dividend}}{\text{Ssuda faizi}} \times 100\%$$

və ya

$$\text{Səhmin kursu} = \frac{\text{Bazar dəyəri}}{\text{Nominal dəyəri}} \times 100\%$$

Müxtəlif maliyyə əməliyyatların gəlirliyini müəyyən etmək üçün sadə və mürəkkəb faizlərin illik dərəcəsindən istifadə edilir ki, bu halda onlar effektiv faiz dərəcəsi adlanır. Sadə faizlərin effektiv dərəcəsini müəyyən etmək üçün aşağıdakı ümumi formuladan istifadə olunur:

$$i = \frac{W}{P \times n} = \frac{W \times K}{P \times T}$$

Burada, $W - P$ məbləğinin investisiya olunması nəticəsində əldə edilmiş gəlir ($W = S - P$),

$S - P$ məbləğinin investisiyası nəticəsində alınmış məbləğ, n -il hesabı ilə maliyyə əməliyyatlarının müddəti, T - gün hesabı ilə maliyyə əməliyyatlarının müddəti, K – ildəki günlərin miqdarı.

Mürəkkəb faizlərin effektiv dərəcəsi aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$i = \sqrt[n]{S/p} - 1 = \sqrt[n]{1 + W/p} - 1$$

Investisiyanın gəlirliyinin qiymətləndirilməsi və kompaniyanın maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı həmin cəmiyyətin mənfəətini, bir səhmə düşən dividendə, eləcə də cari kursun bir səhminə düşən illik mənfəətin həcminə nisbətində xüsusi diqqət verilməlidir. Bu göstəricilər səhmlərin həqiqi dəyərini qiymətləndirmək üçün ilkin informasiya hesab olunur.

Səhmin investisiya keyfiyyətinin ümumi xarakteristikası bir səhmə düşən mənfəət (M_c) göstəricisi hesablandıqdan sonra verilə bilər:

$$M_c = M_x : m M_x m$$

Burada, M_x – xalis mənfəət (bölüşdürülməmiş mənfəət daxil edilməklə), m - buraxılmış səhmlərin miqdarını göstərir. Bu formulunu başqa formada yazmaq olar:

$$M_c = \frac{M_x}{CK} \cdot \frac{CK}{m}$$

Burada, CK – səhm kapitalıdır.

Əgər nəzərə alsaq ki, səhmin hesablama qiyməti (P_a) səhm kapitalının səhmlərin miqdarına nisbəti kimi hesablanır. Onda

$$M_c = \frac{M_x}{CK} \cdot P_a$$

Bir səhmə düşən mənfəətin həcmi kapitalın rentabelliyyindən (R_k) asılıdır, daha doğrusu, $R_k = M_x / \Theta_d$ (Θ_d – kompaniyanın əmlakının dəyəri).

Səhmin kursu qiymətinin (R_k) bir səhmə düşən mənfəətə nisbəti “kurs/mənfəət” əmsalı (K_k/M) adlanır və qiymətli kağızın bazarda etibarlığını əks etdirir:

$$K_{k/m} = R_k : M_s$$

Dünya təsrübəsində “kurs/mənfəət” əmsalı aşağıdakı qaydada hesablanır.

$$\frac{P_k}{M_c} = \frac{D_d \times (1 + T_k D_d) / \Pi_{mc}}{R_{TO} - T_{TK} D_d}$$

Burada, D_d – ötən ildə ödənilən dividendlər, $T_k D_d$ – dividendlərin gözlənilən illik artım, P_{ms} – birinci ilin sonunda gözlənilən mənfəət, R_{TO} – rentabelliyin tələb olunan səviyyəsi.

$$R_{TO} = T_c + \beta(O_{gs} - T_c)$$

Burada, T_c - təhlükəsiz səviyyə və ya investor üçün minimal gəlir ,

O_{gs} – qiymətli kağızlar (səhmlər) üzrə ümumbazar orta gəlirlilik səviyyəsi ($i=1$),

β – konkret qiymətli kağızın qiymətin ümumi bazar səviyyəsi ilə əlaqəsini əks etdirən əmsal.

İmtiyazlı səhmlərin alınması və sonrakı satışından gəlir aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

$$G=D_d+P_s-P_a$$

Burada, G -gəlir, D_d – dividendlər, P_s – səhmin satış qiyməti, P_a – səhmin alış qiyməti.

Əgər dividendlər yenidən investisiya edilmirsə, onda

$$D_d=N_s \cdot f \cdot x_n$$

Burada, N_s – səhmin nominal dəyəri, f - dividendlərin nisbi kəmiyyəti, n - səhmin alınmasından satılmasına qədər müddət (ilə).

Əgər dividendlər yenidən investisiya edilərsə:

$$D_d = D_{d(r)} = \frac{(1+i)^n - 1}{i}$$

Burada, $D_{d(r)}$ - səhmlərin ümumi miqdarı üzrə illik dividendlərin həcmi; i – illik dərəcə, n – illərin sayı.

Bir neçə il əvvələ adi səhmlər üzrə dividendlərin həcmi dəqiq müəyyən etmək olmaz, ona görə də belə səhmlər üzrə dividendlər təxmini hesablanır:

$$K=D_d+P_c-P_a$$

Dividendlərdən proqnozlaşdırılma gəlirlərin hesablanması üçün imtiyazlı səhmlər üçün göstərilən formulalardan istifadə edilə bilər.

Istiqraz – qiymətli kağız olub onun buraxılması şərtlərində nəzərdə tutulmuş müddətlər borclu-emitentin kreditor-investora istiqrazın nominal dəyərini qaytarmaq və borc vəsaitlərindən istifadəyə görə müəyyən faiz ödəməyi haqqında borc öhdəliyini xarakterizə edir.

Səhmlər kimi, istiqrazlar da müxtəlif növ dəyərə malikdir: nominal, alış və kurs. Istiqrazın nominal dəyəri qiymətli kağızın özündə göstərilir və faizlərin hesablanması üçün baza hesab olunur. Alış dəyəri (və ya ödənmə qiyməti) borcun şərtindən asılı olaraq onun nominal dəyərinə bərabər və ya ondan yuxarı ola bilər. Kurs dəyəri səhmlərə təsir edən amillərin təsiri altında formalaşır. Əlavə olaraq istiqrazın nominal dəyəri, onun ödənmə müddəti, gəlirin hesablanması tezliyi kimi amilləri göstərmək olar.

Faizlə nominala nisbətən istiqrazın kursu aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\text{İstiqrazın kursu} = \frac{(H_o + \Phi \times n)100\%}{100\% + n \cdot H_s}$$

Burada, H_o - istiqrazın nominal dəyəri, F – istiqraz üzrə ödənilən faiz, n – istiqrazın ödənilməsinə qədər qalan illərin sayı, H_s – ssuda faizi norması.

İstiqrazlar alınarkən təsbit edilmiş faizlər, eləcə də onun alınması və nominal dəyəri arasında fərq gəlirin alışı zamanı nominaldan aşağı (diskontla birlikdə alındıqda), bərabər və ya nominaldan yüksək ola bilər (mükafatla birlikdə alındıqda).

Ödəmə müddətinin sonunda faiz ödənilməklə istiqrazlar üzrə gəlirliyi hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, həmin kurs 100%-dən yuxarı və ya aşağı ola bilər. Əgər istiqraz üzrə faizlər d ədərcəsi üzrə hesablanırsa, onda n ildən sonra istiqrazın alınması zamanı faiz məbləğini aşağıdakı qaydada hesablamaq olar:

$$I = H_o(1+d)^n - H_o$$

Burada, n – hesablanan illərin miqdarı.

Gəlirin ümumi məbləği:

$$G = I + H_o - P_a$$

Burada, I – istiqrazın alınması zamanı faiz pul məbləği və ya

$$G = H_o(1+d)^n - H_o + H_o - P_a = H_o(1+d)^n - P_a = H_o(1+d)^n - K_i H_o / 100 = H_o(1+d)^n - K_i / 100$$

Burada, K_i – istiqrazın kursu.

Belə istiqrazların alınmasının gəlirliyini xarakterizə edən mürəkkəb faizlərin səmərəli dərəcəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$i_c = \sqrt[1 + \frac{D}{P_a}]{1} - 1 = \frac{1 + d}{\sqrt[n]{K_i / 100}} - 1$$

Faizlərin dövrü olaraq verilməsi ilə istiqrazlar üzrə gəlirlər aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G = G_f + H_o - P_a = G_f + H_o (1 - K_i / 100)$$

Burada, G_f – faizdən əldə edilən gəlir.

Əgər nəzərə alsaq ki, istiqrazın dövriyyədə olduğu müddətdə alınan faizlər reinvestisiya olunur, onda G_f kəmiyyəti daimi maliyyə rentasının (P_M) artan həcminə bərabər olacaqdır.

$$P_M = H_o \times d : p$$

Burada, r -il ərzində istiqrazlar üzrə faiz ödəmələrinin miqdarı.

Əgər istiqrazlar üzrə n il ərzində ödəmələr ildə r dəfə lmuş və yenidən investisiya olunursa onda:

$$G_f = \frac{H_{od}(1 + j/m)^{mn} - 1}{P(1 + j/m)^{m \cdot p} - 1}$$

burada, i – effektiv dərəcəsi ilə nominal y dərəcəsi arasında əlaqə aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$(1+i)^n = (1+j/m)^{mn}$$

Dövri faiz ödəmələri ilə istiqraz alışıının gəlirliyini xarakterizə edən effektiv (səmərəli) faiz dərəcəsi aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$i_c = \sqrt[n]{\frac{P_a + G}{P_a}} - 1 = \sqrt[n]{\frac{G_f + H_o}{K_i \times H_{0/100}}} - 1$$

Bank səhmlərini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir.

1. Bank kapitalının onun nizamnamə fonduna nisbəti (K/F_H) göstəricisi səhmlərin bankın xüsusi kapital ilə təmin olunması dərəcəsini əks etdirir.

2. Kapitalın bazar kursu üzrə nizamnamə fonduna nisbəti (K/F_{Hb} , burada F_{Hb} səhmin satış və birjadankənar bazarda alış qiyməti arasında orta kəmiyyət kimi hesablanır). Əgər əmsal 1-dən böyük olarsa səhm qiymətləndirilməmiş, 1-dən az olarsa yenidən qiymətləndirilmiş hesab olunur.

3. Bankın balans mənfəətinin nizamnamə fonduna nisbəti (M_b/F_H). Bu əmsal bir möv bankın rentabelliğini xarakterizə edir. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, hesablamalarda xalis mənfəət göstəricisindən istifadə olunması məqsədəuyğun olardı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əksər banklar onun həcmi gizli saxlayır.

4. Səhmin kurs fəyərinin bankın balans mənfəətinə nisbət. BU göstərici qərb fond bazarında istifadə edilən “p/e ratio” göstəricisinin anaoloqudur. əgər bu əmsalın keyfiyyəti yüksək deyilsə, bu, səhmin cəlbediciliyini əks etdirir. Belə ki, onlar bankın kapitalı və mənfəəti ilə təmin olunmuş və bazar tərəfindən qiymətləndirilməsini və ya bir səhmə düşən mənfəətin azalmasını göstərir. Bu halda səhm satmaq lazımdır.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinə təsir edən amillər çoxsaylı olduğundan qiymətləndirmə zamanı onların tam nəzərə alınması, hər bir amilin təsir dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi çətin olur. Bundan başqa kredit qabiliyyəti müştərinin gələcək maliyyə vəziyyəti ilə bağlı olduğundan bu göstəricinin real qiymətləndirilməsi yalnız gələcək dövrə aid göstəricilər əsasında mümkündür. Gələcək göstəricilər əsasında qiymətləndirmə isə yalnız investisiya layihələrinin uzunmüddətli kreditləşdirilməsi (layihə kreditləşdirilməsi) zamanı mümkün olur. Qısa və orta müddətli kreditləşmələr zamanı istifadə edilən bütün kredit qabiliyyəti göstəriciləri isə keçmiş dövrün məlumatlarına əsaslanır.

Kredit qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsində rəqəmlərlə ifadə edilə bilməyən amillərin mövcudluğu da müəyyən çətinliklər doğurur. Bunlara borcalanın şöhrəti, kreditləşmə tarixi və s. aiddir. Bütün bu mürəkkəblikləri nəzərə alaraq söyləmək olar ki, müxtəlif amillərin təsirinin ümumiləşdirilməsi ilə borcalanın kredit qabiliyyəti barədə vahid qiymətləndirməyə nail olmaq olmaz. Kredit qabiliyyəti barədə daha əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək üçün rəqəmlərdən ibarət informasiya ilə yanaşı ixtisaslaşmış təhlilçilərin qiymətləndirmələrinin də nəzərə alınması vacibdir.

Qiymətləndirmənin mürəkkəbliyi müxtəlif kreditorlar tərəfindən məsələyə müxtəlif cür yanaşmaların tətbiqinə səbəb olmuşdur. Yəni, hər bir kreditor konkret borcalanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq daha səmərəli olan və daha adekvat nəticələrə imkan verən qiymətləndirmə üsulunu tətbiq edir.

Aktivlərin düzgün təsnifləşdirilməsi onların strukturunun idarə edilməsi ilə yanaşı həm də bu strukturun passivlərin strukturuna uyğunluğunun təmin

edilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Belə ki, dünya bank təcrübəsində likvidliyin idarə edilməsinin iki metodu tətbiq edilir: vəsaitlərin ümumi fondu metodu və aktivlərin bölüşdürülməsi metodu. Bu metodlardan ikincisi balansın passiv və aktivinin strukturunun balanslaşdırılmasına əsaslanır. Birinci metoda əsasən bütün növ resurslara vahid bir fond kimi baxılır. Vəsaitlərin yerləşdirilməsi üçün əvvəlcə birinci növbəli ehtiyatlara yerləşdiriləcək vəsaitin miqdarı müəyyən edilir. Birinci növbəli ehtiyatlar dedikdə müştərilərin tələblərinin ödənilməsi və kredit sifarişlərinin təmin edilməsi məqsədilə istifadə edilə bilən yüksək likvidli aktivlər nəzərdə tutulur. Birinci növbəli ehtiyatlara yerləşdiriləcək vəsait məbləği müəyyənləşdirildikdən sonra ikinci növbəli ehtiyatlara yerləşdiriləcək vəsait məbləği müəyyən edilir. Bu ehtiyatlar isə (qısamüddətli dövlət qiymətli kağızları, banklararası kreditlər, qısamüddətli ssudalar) likvidliklə yanaşı müəyyən qədər mənfəətli aktivlərdir. Birinci və ikinci növbəli ehtiyatlara yerləşdiriləcək vəsait məbləği müəyyənləşdirildikdən sonra qalan vəsaitlər hesabına kreditləşmə əməliyyatları həyata keçirilir. Yalnız bundan sonra yerdə qalan vəsaitlər hesabına uzunmüddətli aktivlər formalaşdırılır. Bu metod resursların yaranma mənbələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almır.

Beləliklə, bankların qiymətli kağızlarla investisiya əməliyyatları mənfəətin əldə edilməsinin mühüm mənbəyi hesab edilir, eləcə də bankın balansının likvidliyi ilə bağlı məsələləri operativ həll etməyə imkan verir.

III Fəsil. Kommersiya bankının passiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

3.1. Kommersiya bankının öhdəliklərinin ümumi xarakteristikası

Passiv əməliyyatlar banklar tərəfindən vəsaitlərin cəlb olunması və onun resurslarının formalaşması üzrə əməliyyatlardır. Kommersiya banklarının resursları, yəni onların passivləri iki hissədən ibarətdir: a) şəxsi (xüsusi) vəsaitlər və b) cəlb olunmuş vəsaitlərdən ibarət olur. Birincinin tərkibinə səhmdar kapitalın, ehtiyat və digər fondların, bölüşdürülməmiş mənfəətin və digər mənbələrin daxil olduğu özünəməxsus, xüsusi kapital, ikincinin tərkibinə isə bank tərəfindən alınmış borclar: kreditlər, depozitlər, müştərilərin hesablaşma və cari hesablarındakı, müxbir hesablardakı vəsaitlər və d. vəsaitlər aiddir.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatları bank passivlərinin, yəni bank resurslarının formalaşmasına səbəb olan əməliyyatlardır. Bank resursları bank kapitalından və öhdəliklərdən ibarətdir. “Azərbaycan Respublikasının bank sistemində maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi və təqdim edilməsi Qaydaları”n-da kapital və öhdəliklər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

Kapital – bankın öz vəsaitləridir və bankın bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra onun aktivlərində qalan payıdır.

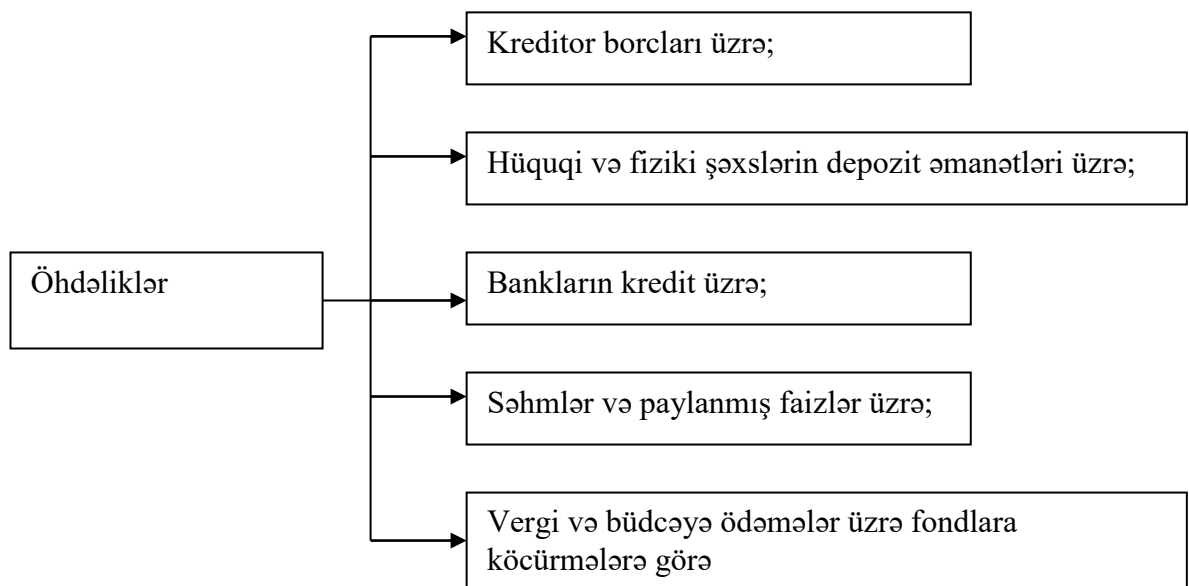
Öhdəliklər - əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələrdən yaranan və tənzimlənməsi bankdan iqtisadi səmərəyə malik vəsaitlərin əks axınına gətirib çıxaran cari borclardır.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatlarının dörd forması mövcuddur:

- qiymətli kağızların emissiyası;
- mənfəətdən fondlara ayırmaların həyata keçirilməsi;
- digər hüquqi şəxslərdən kreditlərin alınması (kommersiya banklarından və ya mərkəzi bankdan);
- depozit əməliyyatları

Passiv bank əməliyyatlarının əsas makroiqtisadi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əməliyyatlar nəticəsində dövriyyədə olan pul kütləsi banklarda toplanaraq pul kütləsinin strukturunda dəyişikliklər baş verir, pul kütləsinin ümumi həcmi isə dəyişməz qalır. Beləliklə, passiv əməliyyatlar bank fəaliyyətində resurs bazasının formalaşdırılması ilə bərabər maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi baxımından da diqqət mərkəzində dayanır.

Bank tərəfindən öhdəliklərin vaxtında həyata keçirilməsi onun maliyyə vəziyyətinin mühüm xarakteristikasıdır. Öhdəliklər üzrə ödəmələrin vaxtında aparılması bütövlükdə bankın bu məqsədlə öz aktivlərini səfərbər etməsi qabiliyyətindən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq bankın balansının vaxta görə balanslaşdırılması, daha doğrusu, müddət üzrə aktivin, kapitalın və öhdəliklərin quruluşunun uyğunluğunun mühüm qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bankın ödəmə öhdəliklərinin istiqamətlərini aşağıdakı qaydada əks etdirmək olar:

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlil prosesində göstərilən istiqamətlər üzrə bankın öhdəliklərinin vaxtında və tam həyata keçirilməsinə diqqət verilməli, öhdəliklərin icra olunmaması səbəbləri müəyyən edilməlidir. Aparılmış təhlilin materialları əsasında bank rəhbərliyi aktiv və öhdəliklərin ödəmə müddətləri

arasında fərqə təsir göstərə bilər, daha doğrusu, balanslaşdırılmamış likvidlik riskini idarə edə bilər.

Passiv bank əməliyyatlarının bankın gəlirlərinə və likvidliyinə təsiri müxtəlifdir: cari hesablarda və tələb olunana qədər vəsait qalıqların artımına səbəb olan passiv əməliyyatlar bankın gəlirliyini artırır, lakin onun likvidliyini azaldır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bankın ümumi onun resurs bazasında həmin cəlb olunmuş resursların optimal səviyyəsi 30% müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, təcili əmanətlərin və ya depozitlərin artımı bankın gəlirliyinin azalması, lakin onun likvidliyinin artması ilə nəticələnir.

Passiv əməliyyatlarla bağlı fikirləri inkişaf etdirərək belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, iri banklararası resurslar formasında cəlb olunmuş resursların xüsusi çəkisinin artması arzu olunmazdır (həmin resurs növü bankın resurslarının diversifikasiya sahəsini daraldır). Bank kreditləri üzrə optimal səviyyə kommersiya banklarının resurs bazasının ümumi məbləğinin 20% həcmində müəyyən edilmişdir. Vurgulamaq yerinə düşər ki, yüksək inflyasiya şəraitində digər banklardan alınan kreditlər, eləcə də qısamüddətli depozitlər çox bahalı hesab edilir. Müştərilərin hesablarındakı vəsaitlər və digər kreditorlar kimi cəlb olunmuş resurs mənbələri ucuz və ya pulsuz hesab olunur, deməli, bank həmin resurs bazaları üzrə xərc çəkmir.

Bankın öhdəliklərini qiymətləndirmək üçün onun strukturunu təhlil etmək məqsədə uyğundur (cədvəl 3.1).

Cədvəl 3.1

BANK OF BAKU kommersiya bankının resurslarının strukturunun təhlili
(1 yanvar 2015-ci il)

Balansın elementləri və maddələrinin adı adları	Yekuna görə %
<i>1</i>	<i>2</i>
1. Öhdəliklər	89,46
1.1. Digər banklara ödəniləcək vəsaitlər	0,38
1.2. Müştərilərin hesabları	51,08
1.3. Buraxılmış borc qiymətli kağızlar	8,47

1.4. Təcili borc öhdəlikləri	24,52
1.5. Cari mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-
1.6. Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-
1.7 Digər maliyyə öhdəlikləri	0,16
1.8. Digər öhdəliklər	0,16
1.9. Subordinasion öhdəliklər	4,68
2. Kapital	10,54
2.1. Bankın təsisçilərinə aid kapital: o cümlədən:	10,19
2.2.1. Nizamnamə kapitalı	9,72
2.3.2. Emisiya gəliri	0,10
2.4.3. Satıla bilinəcək qiymətli kağızların yenidən mətləndirilməsi üzrə ehtiyat	
2.4.4 Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərər)	0,35
2.5. Nəzarət olunmayan pay	0,35
Balans üzrə yekunu	100,0

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, təhlil olunan bankın ümumi resurslarının tərkibində öhdəliklər byük hissə – 9/10, xüsusi kapital isə –1/10 hissə təşkil edir. Balansın hər iki elementinin strukturunu səmərəli hesab etmək olmaz. Bu onunla izah olunur ki, resurslar əsasən müştərilərin (51,8%) və təcili borc öhdəliklərinin (34,52%) hesabına formalaşır. Bankın iqtisadi/maliyyə resurslarının 75,6%-i bu iki maddənin payına düşür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məcmu resursların strukturunda xüsusi kapital istisna olmaqla kapitalın digər elementlərinin artımına lazımı diqqət verilməmişdir. Kommersiya bankının xüsusi kapitalının nəzərdən keçirilməsi fikrimizi təsdiq edir (cədvəl 3.2).

Cədvəl 3.2

BANK OF BAKU kommersiya bankının 2013-2015 –ci illər üzrə kapitalının strukturunu, %

Kapitalın maddələri	İllər		
	2013	2014	2015
Cəmi	100,0	100,0	100,0
onlardan:			

a) Bankın təsisçilərinə aid kapital:	96 ,67	9 ,27	95 ,36
o cümlədən			
Nizamnamə kapitalı	92 ,26	1 8,04	76 ,54
Emisiya gəliri	1, 00	1, 16	1, 23
Satıla bilinəcək qiymətli kağızların yenidən mətləndirilməsi üzrə ehtiyat	-	-	0, 18
Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərər)	3, 33	(1 ,97)	17 ,41
b) Nəzarət olunmayan pay	3, 33	5, 76	4, 64

Qiymətli kağızların əlavə buraxılışı hesabına xüsusi kapitalın artırılması dividendlərin ödənilməsinin, deməli əlavə öhdəliklərin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də balansın elementlərinin təhlili prosesində xüsusi kapital ilə öhdəlikləri arasında nisbətənin müəyyən edilməsi və bu nisbətənin dəyişməsi meylinin izlənməsi vacibdir (cədvəl 3.3).

Cədvəl 3.3

Xüsusi kapital və öhdəliklərin nisbətənin təhlili

Resurs növləri	01.01.2013		01.01.2014		01.01.2015	
	min man.	Yekuna görə,%	min man.	Yekuna görə,%	min man.	Yekuna görə,%
1.Kapital	39,194	10,83	41,576	11,24	48,667	10,54
2.Öhdəliklər	322,807	89,17	328,472	88,76	413,373	89,46
Yekunu	362,001	100,00	370,048	100,00	462,060	100,00

3.3 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, kapital və öhdəliklərin dəyişməsinin dinamikasında bir tərəfli meyl müşahidə olunmur. 2015 və 2013-ci illərin müqayisəsi görür ki, resursların ümumi strukturunda kapitalın payı 0,29 punkt aşağı düşmüş, öhdəliklərin payı isə o qədər artmışdır. Fikrimizcə, öhdəliklər, daha doğrusu, cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına resursların artması fəaliyyəti təhlil olunan bank üçün müsbət hal hesab oluna bilər.

Kreditor borclarının qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur.

1. Kreditor borclarının dövrü:

$$\Theta^{kbd} = D^d : K^b$$

Burada, D – təhlil olunan dövrə debet dövrü; K^b – kreditor borclarının orta qalığını göstərir.

$$\overline{K^b} = (K_s^b + K_o^b) / 2$$

Burada, K_s^b , K_o^b - dövrün əvvəlinə və sonuna kreditor borclarının qalığını göstərir.

Əgər təhlil olunan dövr ərzində K^b həcmli nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmişsə onda onun orta qalığı orta xronoloji disturla hesablanır:

$$\overline{K^b} = \frac{\frac{1}{2} K_1^b + K_2^b + \dots + \frac{1}{2} K_n^b}{n-1}$$

2. Qısamüddətli depozitlərin və borcların orta dövrü (gün hesab dövrü)

$$T = \frac{\overline{K^b} t}{D^d} = \frac{t}{K^b}$$

Burada, t – dövrdə günlərin miqdarı (ayda 30 gün)

Passiv bank əməliyyatlarının bankın gəlirlərinə və likvidliyinə təsirini tədqiq edən analitik-mütəxəssislərin və iqtisadçı alimlərin fikirlərinə görə həmin əməliyyatlar sözü gedən göstəricilərə təsiri müxtəlifdir: cari hesablarda və tələb olunana qədər vəsait qalıqların artımına səbəb olan passiv əməliyyatlar bankın gəlirliyini artırır, lakin onun likvidliyini azaldır. Eyni zamanda, təcili əmanətlərin və ya depozitlərin artımı bankın gəlirliyinin azalması, lakin onun likvidliyinin artması ilə nəticələnir. İri banklararası resurslar formasında cəlb olunmuş resursların xüsusi çəkisinin artması arzu olunmazdır, belə ki, həmin resurs növü bankın resurslarının diversifikasiya sahəsini daraldır. Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla BANK OF BAKU -nun resurs bazasının tərkibi və strukturunu daha ətraflı nəzərdən keçirək (cədvəl 3.4).

3.4 sayılı cədvəldə verilmiş hesablamaların nəticələri göstərir ki, təhlil olunan dövr ərzində müştərilərin hesabları bankın resurs bazasının əsas mənbəyini təşkil edir: həmin maddə üzrə stabil artım müşahidə olunur. Bu da belə bir nəticəni təsdiq edir ki, bank cəlb olunmuş vəsaitlərin daha ucuz və demək olar ki, pulsuz daxil olmuş vəsaitlərə üstünlük verir.

Özünün xüsusi çəkisinə görə təcili borc öhdəlikləri ikinci yerdədir, lakin resurs bazasının formalaşmasında onların xüsusi çəkisi 33,1%-dən 27,4%-ə düşmüşdür. 2012-ci ildə resurs bazasının mənbələrində yeni maddə- buraxılmış borc

Cədvəl 3.4

2014-2015-ci illər üzrə kommersiya bankının cəlb olunmuş vəsaitlərinin strukturu

Balans üzrə öhdəlik maddələri	2014	2015
Digər banklara ödəniləcək vəsaitlər	4,4	0,4
Müştərilərin hesabları	55,3	57,1
Buraxılmış borc qiymətli kağızlar	-	9,5
Təcili borc öhdəlikləri	33,1	27,4
Cari mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	0,1	-
Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-	-
Digər maliyyə öhdəlikləri	0,5	0,2
Digər öhdəliklər	0,1	0,2
Subordinasiya borclar	6,7	5,2
Cəlb edilmiş vəsaitlərin (öhdəliklərin) yekunu	100,0	100,0

qiymətli kağızları cəlb olunmuş vəsaitlərin-öhdəliklərin ümumi strukturunda üçüncü yeri tutur. Digər banklara ödəniləcək vəsaitlər üzrə öhdəliklərin payı nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmışdır. Belə meyl təhlil olunan bank üçün müsbət sayıla bilər, çünki həmin mənbə daha çox xərc tələb edir və Bank of Baku kimi bank üçün bahalıdır. Fikrimizcə, passiv əməliyyatların strukturu ilə əlaqədar bankın apardığı siyasət özünü onunla doğruldur ki, ölkədə makroiqtisadi sabillik mövcuddur, dünya maliyyə-iqtisadi böhranın iqtisadi

inkişafa təsiri ciddi deyildir, eyni zamanda ölkənin maliyyə sistemində stabillik hökm sürür.

Fikrimizcə, passiv əməliyyatların strukturu ilə əlaqədar bankın apardığı siyasət özünü onunla doğruldur ki, ölkədə makroiqtisadi stabillik mövcuddur, dünya maliyyə-iqtisadi böhranın iqtisadi inkişafa təsiri ciddi deyildir, eyni zamanda ölkənin maliyyə sistemində stabillik hökm sürür. Belə şəraitdə praktiki olaraq likvidlik dərəcəsinin pisləşməsi (əlbəttə, nəzəri cəhətdən müştərilərin cari hesablarının payı likvidliyin azalmasına gətirib çıxara bilər) və deməli, bankın gəlirliyinin artımı imkanı yoxdur. Cəlb olunmuş resursların – öhdəliklərin ümumi strukturunun təhlilinin nəticələrinin düzgünlüyünün və obyektivliyinin təsdiq edilməsi üçün analitik məlumatlar əsasında hər bir balans maddəsinin təhlili aparılmalıdır. Belə təhlili «Müştərilərin hesabları» maddəsindən başlamaq məqsədə uyğundur. Maliyyə hesabatına qeydlərdə həmin maddə üzrə verilmiş məlumatlar əsasında aşağıdakı analitik cədvəli tərtib edək (cədvəl 3.5).

Cədvəl 3.5

2013-2015-ci illər üzrə kommersiya bankının müştərilərin hesabının
tərkibi və strukturu

Vaxt və kontragent kateqoriyaları üzrə müştərilərin hesabları	2013		2014		2015	
	min man.	%	min man.	%	min man.	%
Dövlət müəssisələri və ictimai təşkilatlar-cəmi onlardan	1,498	1,0	1,229	0,7	903	0,4
Cari hesablaşma hesabı	1,498	1,0	1,229	0,7	767	0,3
Cari depozitlər	-	-	-	-	136	0,1
Digər hüquqi təşkilatlar-cəmi onlardan	48,255	35,6	59,230	132,6	50,254	21,3
Cari hesablaşma hesabı	30,449	20,6	44,547	24,5	34,811	14,7
Təcili depozitlər	17,806	15,0	14,683	8,1	15,443	6,6
Fərdi şəxslər-cəmi onlardan	98,273	66,4	121,212	66,7	184,886	78,3
Cari/hesablaşma hesabı	17,057	11,5	8,971	4,9	11,706	4,9
Təcili depozitlər	81,216	54,9	112,241	61,8	173,180	73,4
Yekunu	148,026	100,0	181,671	100,0	236,043	100,0

3.5 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, istər həcminə, istərsə də strukturuna görə fərdi şəxslərdən cəlb edilmiş vəsaitlər ümumi cəlb edilmiş vəsaitlərin böyük hissəsini təşkil edir. Bu zaman iki sabit meyl müşahidə olunur: bir tərəfdən, dövlət müəssisələrinin və ictimai təşkilatların vəsait məbləqləri və onların payı azalır, digər tərəfdən, fərdi şəxslərdən cəlb olunmuş vəsaitlərin məbləği durmadan artır. Əgər 2013-cü ildə dövlət müəssisələrindən və ictimai təşkilatlardan cəlb olunmuş vəsaitlərin ümumi məbləği 49753 min man. və ya balansın nəzərdən keçirilən maddəsi üzrə ümumi göstəricinin 33,6% təşkil etmişdirsə, 2015-ci ildə həmin rəqəmlər müvafiq olaraq 51157 və 21,7 təşkil etmişdir. Müqayisə olunan dövrlərdə həmin müştərilərin hesablarının ümumi məbləği cəmi 1404 min manat artmış, onların payı isə 14,3% azalmışdır. Fərdi şəxslərin hesablarının tərkibində təcili depozitlər nəzərdən keçirilən maddə-müştərilərin hesabı məaddəsi üzrə bütün cəlb olunmuş vəsaitlərin tərkibində təcili depozitlərin payının yüksək olması da qanuna uyğundur. Fərdi şəxslərin təcili depozitləri nəzərdən keçirilən maddə üzrə təhlil olunan bankda yerləşdirilmiş təcili depozitlərin ümumi məbləğində 91,7% təşkil edir. Fərdi şəxslərin təcili depozitləri üzrə bankın xərcləri dövlət müəssisələrinin, ictimai təşkilatların və digər müəssisələrin təcili depozitləri üzrə xərclərdən az olması da qanuna uyğundur. Həmin qanuna uyğunluğun digər tərəfi- fərdi şəxslərin təcili depozitləri bankın likvidliyinin yüksəldilməsini təmin edən vəsaitlərin cəlb olunmasının qabaqcadan görünən alət olmasıdır. Fərdi şəxslərin cari/hesablaşma hesablarında yerləşdirilmiş vəsaitlər onların təcili depozitləri üzrə vəsaitləri ilə müqayisədə çox azdır və 3.5 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, təhlil olunan dövrlərdə onların məbləği 17,017 min manatdan 11,706 min manata, xüsusi çəkisi isə 11,5%-dən 4,9%-ə qədər azalmışdır. Həmin passiv əməliyyatların qanuna uyğunluğu onunla səciyyələnir ki, kommersiya bankı özünün balansında tələb olunana qədər depozitlərin, daha doğrusu, cari/hesablaşma hesablarının olmasını istəməirlər.

3.2. Depozit əmanətləri üzrə öhdəliklərin təhlili

Dünya bank təcrübəsində vəsaitlərin cəlb edilməsi üzrə əməliyyatlar həyata keçirilmə üsuluna görə cəlb edilmiş vəsaitləri depozit və qeyri-depozit əməliyyatlara bölünür. Depozit əməliyyatlarına müştərilərlə iş prosesində vəsaitlərin cəlb edilməsi əməliyyatları, qeyri-depozit əməliyyatlarına isə müxtəlif öhdəliklərin (veksel, istiqraz) emissiyası, digər kredit təşkilatlarından banklararası kredit şəklində vəsaitlərin cəlb edilməsi, veksellərin mərkəzi bankda uçotu və ya veksellərin təminatı olmadan mərkəzi bankın kreditlərinin əldə edilməsi, repo əməliyyatları və s. əməliyyatlar aiddir. Cəlb edilmiş resursların formalaşması-nın əsas hissəsi depozit əməliyyatlarının payına düşür. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə 60-illərdən başlayaraq bank öhdəliklərinin formalaşmasında qeyri-depozit əməliyyatların xüsusi çəkisinin artımı müşahidə edilməkdədir. Bu artım həmin ölkələrdə maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsi və eyni zamanda depozit vəsaitlərinin bankların həyata keçirmək istədikləri aktiv əməliyyatlara həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından kifayət etməməsi ilə əlaqədardır.

“Banklar Haqqında Qanun”da depozit - müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər və ya komissiyon haqlar ödənilməklə və ya ödənilmədən müştərilərin (əmanətçilərin) tələbi ilə qaytarılmasını və ya başqa hesaba köçürülməsini nəzərdə tutan bankın balansında aparılan cari, əmanət (depozit) və ya digər hesaba qoyulmuş və ya köçürülmüş pul vəsaiti kimi şərh edilir. İqtisadi mahiyyətinə görə tələbli, müddətli, əmanət və qiymətli kağızlarla (əmanət və depozit sertifikatları) rəsmiləşdirilən depozitləri fərqləndirmək lazımdır. Depozit əmanətçi üçün potensial puldur. Əmanətçi çek və ya ödəmə tapşırığı yazaraq bu depozitin müəyyən məbləğini dövriyyəyə buraxa bilər. Bu bank pulları eyni zamanda əmanətçiyə faiz şəklində gəlir gətirdiyindən ikili xarakterə - həm pul, həm də kapital xarakterinə malikdir. Depozitin puldan fərqi onun faiz şəklində gəlir gətirməsidir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 944.2-ci maddəsinə görə depozitin qoyulduğu hesab üzrə bank ilə əmanətçinin münasibətlərinə bank

hesabı müqaviləsi haqqında qaydalar tətbiq edilir. Bu qaydalara görə bank hesabı müqaviləsi yazılı formada bağlanılır. Bank müştərinin hesabda olan vəsaitə dair maneəsiz sərəncam vermək hüququna təminat verməklə bu vəsaitdən istifadə edə bilər.

Dünya bank təcrübəsində tələbli və müddətli depozitlərə nisbətən aralıq mövqe tutan əmanət depozitləri də tətbiq edilir. Əmanət depozitləri əmanətçini tələbli depozitlərdən yüksək, lakin müddətli depozitlərdən aşağı dərəcəli faiz gəlirləri ilə təmin edir. Bu vəsaitlər təsbit edilmiş müddətə malik olmur və eyni zamanda ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmur. Hesabda vəsaitlərin mövcudluğu əsasən əmanət kitabçası ilə təsdiq edilir. Azərbaycan Respublikasında bu növ əməliyyatlara oxşar əməliyyatlar fiziki şəxslərin əmanətlərinin cəlb edilməsidir.

Əmanət depozitlərinin məqsədi vəsaitlərin saxlanması ilə yanaşı həm də toplanmasıdır. Belə ki, bu hesablara sonradan vəsait köçürülməsinə yol verilir. Əmanətçinin xeyrinə hesablanan faizlər isə bu vəsaitlərin bankda toplanmasına stimül yaradır. Beləliklə əmanətlərin banklar üçün əhəmiyyəti əhalinin istifadəsiz gəlirlərinin toplanması və gəlir gətirən aktivlərə çevrilməsidir. Müxtəlif məqsədli əhali qruplarının tələbatlarının ödənilməsi üçün müxtəlif növ əmanət hesabları tətbiq edilir: müddətli; əlavə qoyuluşların həyata keçirildiyi əmanətlər; cari əmanət hesabları; uduşlu; pul-şey uduşlu; məqsədli və s. Vəsait əlavə edilən əmanət hesablarına müntəzəm olaraq əvvəlcədən müəyyən olunmuş məbləğdə vəsaitlər daxil edilir və hesabda yığılmış vəsaitlər əmanətçinin tələbi ilə qaytarılır. Vəsait götürülməsi barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq edilən əmanət hesabı açan müştəri banka onun hesabından müntəzəm olaraq müəyyən vaxtlarda sığorta haqlarının, icarə haqlarının, istehlak krediti haqlarının və s. öhdəliklərin ödənilməsini həvalə edə bilər.

Depozitlərin digər bir növü qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilən depozitlərdir. Bu rəsmiləşdirmə depozit və əmanət sertifikatları vasitəsilə həyata keçirilir. Depozit sertifikatı pul vəsaitlərinin sabit faiz dərəcəsi ilə bankda

yerləşdirilməsi barədə bankın yazılı şəhadətnaməsidir və əmanətçinin müəyyən müddətdən sonra banka qoyduğu vəsaiti və bu vəsait məbləğinə görə hesablanmış faizi almaq hüququnu təsdiq edir.

Depozit sertifikatları əmanətçilərin kateqoriyasına görə depozit və əmanət sertifikatlarına bölünür; depozit sertifikatları hüquqi şəxslərin, əmanət sertifikatları isə fiziki şəxslərin hüquqlarını təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə əsasən depozit sertifikatları müəyyən müddətə adlı və ya adsız qiymətli kağız kimi birdəfəlik və ya seriyalı, sənədli formada buraxıla bilər. Lakin “Banklar Haqqında Qanun”un qüvvəyə minməsi ilə adsız, yəni təqdimedənə qiymətli kağızların, o cümlədən də depozit sertifikatlarının buraxılışına yol verilmir. Bu qanunun 42-ci maddəsinə əsasən banklar xidmət göstərdiyi hər bir müştərinin kimliyini təyin etməlidirlər və bundan irəli gələrək anonim hesabların, o cümlədən anonim əmanət hesablarının açılmasına yol verilmir. Bu məhdudiyət qeyri-qanuni mənbələrdən əldə edilmiş vəsaitlərin hərəkətinin və bank resursları kimi gəlir gətirməsi imkanının qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilmişdir. Qanunun qüvvəyə minməsi tarixinədək buraxılmış sertifikatlar isə yalnız tədavül müddəti başa çatdıqdan sonra tədavüldən çıxarılacaqdır. Hələlik yalnız iki bank tərəfindən depozit sertifikatları emissiya edilmişdir ki, bunlardan birinin tədavül müddəti üç il, digərininki isə bir ildir. Buraxılmış adsız depozit sertifikatlarının hamısının yerləşdirilməsi keçən ilin dekabr ayında başa çatdırılıb.

Kredit resurslarına təsiri baxımından diskontlu vekselin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, diskontlu veksəl buraxarkən bank vekselin nominalı üzrə öz sərəncamına vəsait qəbul etmiş hesab edilir və bu vəsaitlərə görə məcburi ehtiyat hesablanaraq mərkəzi bankdakı ehtiyat hesabına köçürülür. Bank vekselin nominalından aşağı məbləğdə vəsait əldə etdiyi halda məcburi ehtiyat hesabına köçürülmə vekselin nominalının tam məbləği əsasında hesablanır. Müştərilərin gəlirlərinin strukturunda isə diskontlu vekselin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, veksəl sahibinin diskontlu veksələ görə əldə etdiyi gəliri birbaşa onun

mənfiyyətinə aid edilir və faiz gəlirlərinə nisbətən daha yüksək dərəcə ilə vergiyə cəlb edilir. Faizli veksələ görə əldə edilən gəlir isə faiz gəlirlərinə aid edildiyindən vergitutma güzəştli dərəcə ilə həyata keçirilir. Diskontlu vekselin göstərilən hər iki xüsusiyyəti baxımından həm bank, həm də müştəri üçün faizli veksəl daha əlverişlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın ərazisində fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının cəlb olunmuş vəsaitlərinin strukturunda depozitlər böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Bu zaman əsasən iki növ depozitdən istifadə olunur: tələb olunan qədər depozitlər (cari hesablar və hesablaşma hesabı); təcili depozitlər. Qeyd etmək lazımdır ki, digər növ depozitlər də mövcuddur- əmanət payları, qiymətli kağızlara qoyulmuş əmanətlər və başqaları. Depozitlərin cəlb olunma müddəti üzrə, müştəri kateqoriyaları üzrə də təhlili aparıla bilər. Aparılmış təhlil resursların-vəsaitlərin hansı sektor və ya qrup hesabına formalaşmasını və hansı müddətə cəlb olunmasını müəyyən etməyə imkan verir. Belə təhlilin dinamikada və digər kommersiya bankları ilə müqayisədə aparılması məqsədə uyğundur. Cəlb olunmuş resursların qeyd olunan qaydada təhlili zamanı kommersiya banklarının mühasibat balansının məlumatlarından istifadə olunur. Lakin müfəssəl təhlil üçün maliyyə hesabatına əlavələrdə, sintetik və analitik hesablarda əks etdirilmiş məlumatlardan da istifadə olunmalıdır.

Banklar öz kredit resurslarını banklararası bazardan borclanma əməliyyatları hesabına da əldə edə bilərlər. Bu əməliyyatlar banklararası kredit əməliyyatları adlanır. Banklararası kredit əməliyyatları həm aktiv, həm də passiv əməliyyatlar kimi həyata keçirilə bilər. Aktiv banklararası kredit əməliyyatını həyata keçirən banklar gəlirliliyin təmin edilməsi məqsədilə malik olduğu kredit resurslarını yerləşdirməyə cəhd etdiyi halda passiv banklararası kredit əməliyyatını həyata keçirən banklar likvidliyin təmin edilməsi məqsədilə vəsait çatışmazlığını aradan qaldırmağa cəhd edirlər. Bankların bu maraqları banklararası kredit bazarında təmin edilir. Bu əməliyyatlar da depozit əməliyyatları kimi müddətli və müddətsiz (tələbli) qaydada həyata keçirilə bilər.

Əməliyyatların müddəti 1 gündən bir neçə ilədək ola bilər. Müddətsiz əməliyyatlarda da müqavilə ilə müəyyən edilmiş minimal müddət nəzərdə tutulur ki, bu müddət başa çatdıqdan sonra kreditor bank istənilən zaman əvvəlcədən xəbərdarlıq etməklə vəsaitlərini geri istəyə bilər. Banklararası kreditlər üzrə faiz dərəcələri isə müştərilərə təqdim edilən kredit faiz dərəcələrinə nisbətən daha aşağı müəyyənləşdirilir. Çünki banklararası kredit bazarında təklif edilən resurslar bankların qeyri-bank müştəriləri üzrə yerləşdirə bilmədiyi resurslardır və banklar bu resursların da hesabına müəyyən qədər gəlir əldə edilməsi məqsədilə onları banklararası bazarda iri həcmli ilə aşağı faiz dərəcəsi ilə digər banklara təqdim etməyə razıdırlar.

Banklararası kredit əməliyyatları üzrə borcalan bank öz öhdəliyinə görə bütün əmlakı ilə kreditor bank qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bankın yenidənşəkilli və ya ləğvi zamanı bu öhdəliklər müddətindən asılı olmayaraq dərhal faizlərlə birgə tamamilə ödənilməlidir. Yəni banklararası kreditlər öhdəliklərin ödənmə növbəliliyinə görə birinci yerdə dayanır. Əməliyyatın krediti əldə edən bank üçün üstünlüyü isə ucuz və iri həcmli xarakter daşması, qeyri-depozitlərə görə məcburi ehtiyatın tələb edilməməsidir.

Banklararası kreditin bir forması da mərkəzi bankın kreditor kimi çıxış etdiyi əməliyyatlardır. Bu əməliyyatlarda məqsəd bank sisteminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün bankların müvəqqəti resurs çatışmazlığının aradan qaldırılmasıdır. Bu kreditlər veksellərin uçotu və girovu ilə, həmçinin dövlət qiymətli kağızlarının girovu ilə yenidən maliyyələşdirmə şəklində verilir. Mərkəzləşdirilmiş kreditlərin verilməsi və bu kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin (yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin) müəyyənləşdirilməsi mərkəzi bankın monetar tənzimləmə alətlərindəndir. Yenidən maliyyələşdirmə dərəcələri ölkə üzrə kredit faiz dərəcələrinin dinamikasını müəyyən edən mərkəzi amildir. Deməli mərkəzləşdirilmiş kreditlər həm bankların likvidliyinin təmin edilməsi, həm də makroiqtisadi tənzimləmə alətidir. Hazırda bu əməliyyatlar üzrə tətbiq edilən dərəcə 7%-dir.

Qiymətli kağızların sonradan daha yüksək qiymətə geri alınması şərt ilə satışı – repo əməliyyatları kommersiya banklarının nisbətən yeni növ əməliyyatlarıdır. Alış və satış qiymətləri arasındakı fərq banka təqdim edilən kreditə görə faktiki ödənişdir. Bu sövdələşmələr prinsipcə qiymətli kağızların girovu ilə qısamüddətli borcların verilməsidir. Lakin bu zaman təminat üzərində sərəncam hüququ kreditora keçir. Yəni, kreditor onu müddət başa çatanaqədər qiymətli kağızlar bazarında sata bilər. Repo əməliyyatları həm bank üçün, həm də kreditor üçün əlverişlidir. Kreditor qiymətli kağızları sataraq istənilən vaxt vəsaitləri geri ala bilər. Əməliyyatlar dövlət qiymətli kağızları ilə həyata keçirildiyindən risk dərəcəsi çox aşağıdır.

Qeyri-depozit əməliyyatları adətən pul bazarında həyata keçirildiyindən bu yolla əldə edilən vəsaitlər banklara depozit əməliyyatlarına nisbətən baha başa gəlir. Buna görə də qeyri-depozit əməliyyatları yalnız maliyyə çətinliyi şəraitində likvidliyin idarə edilməsi məqsədilə məhdud həcmdə həyata keçirilir və banklar daim depozit əməliyyatlarını inkişaf etdirməyə və resursları depozit bazarından cəlb etməyə çalışırlar.

Depozit bazasının sabilliyinin saxlanması üçün situasiyaların təhlilinin riyasi modellərdən istifadə etmək lazımdır. Bundan başqa aşağıdakı göstəricilərin dəyişməsinin dinamikasına nəzər yetirmək lazımdır:

1. Əmanətin orta saxlanma müddəti:

$$\overline{T}_{cm} = \frac{\overline{\Theta}_r \times D}{D_{KB}}$$

Burada, Θ - əmanətlərin orta qalığı, D – kredit verilməsi üzrə dövriyyəni göstərir.

Bu göstərici əmanətlərin sabilliyini göstərir və qısamüddətli kreditləşdirmə ehtoiyatları kimi onların qiymətləndirilməsi üçün çox vacibdir.

2. Əmanətlərə yönəldilmiş vəsaitlərin yerləşmə (yatırma) səviyyəsi

$$C_j = \frac{\Theta_{rc} - \Theta_{r2}}{\Theta_j}$$

Burada, $\bar{\Theta}$ – dövrün əvvəlinə və sonuna əmanət qalığı, Θ - əmanətlərə daxil olmaları göstərir.

3. Plan üzrə pul gəlirinin hesablaşma hesabında yatırılan hissəsi (həmin hissə planlaşdırılan dövrdə müəssisə üçün ziyan olmadan təcili depozit hesabına yerləşdirilə bilər):

$$D_j = D_{op} \frac{\bar{B}_r}{D_{of}} 100\%$$

Burada, B – ötən ilin müvafiq dövrünə (3, 6, 9, 12 ay) hesablaşma hesabında vəsaitlərin orta qalığı; D_{op} – planlaşdırılmış dövrdə hesablaşma hesabına gözlənilən daxilolmalar (satış üzrə plan); D_{of} – hesablaşma hesabına faktiki daxilolmalar (ötən ilin müvafiq dövrü üzrə faktiki satışın həcmi).

4. Əhalinin əmanətinin bankın xüsusi vəsaitlərinə nisbəti. Bu göstəricinin aşağı səviyyəsi əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsi dairəsinin genişləndirilməsi üzrə kommersiya bankının böyük potensial imkanlarının olmasını xarakterizə edir.

Ödənilmiş depozitlərin orta qalığının dinamikasını təhlil edərkən onların dəyişməsinə təsir göstərən amillər bilmək lazımdır. Belə əsas amillərə ödənilən depozitlərin həcmnin və məcmu passivlərdə onların xüsusi çəkisinin dəyişməsi aid edilir.

Vəsaitlərin cəlb edilməsinin ritmikliyi müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Belə ki, bu, aktiv əməliyyatların genişlənməsi və bank gəlirlərinin artırılmasını təmin edir. Passivlərdə ödənilən depozitlərin xüsusi çəkisinin artmasının birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Bir tərəfdən ödənilən depozitlər bir qayda olaraq təcili əmanətlərdir və bankın resurs bazasının stabilliyini təmin edir. Digər tərəfdən, təcili depozitlər nisbətən bahalı resurslardır və ona görə də onların artımı faiz xərclərin artımı ilə müşahidə olunur.

Bankın depozit və faiz siyasəti arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə ki, faizlərin yüksəlməsi vəsait cəlb olunması üsullarından biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, passivlər nə qədər etibarlı olarsa, daha doğrusu,

depozitlərin müddəti və məbləği yüksək olduqca bank əmanətçilərə də yüksək faiz verəcəyini vəd edir. Banklar aktiv və passiv kredit əməliyyatları üzrə faiz hesablayırlar. Aktiv və passiv əməliyyatlar üzrə faiz ödəmələri məbləğinin müəyyən edilməsi faiz dərəcələrinə görə həyata keçirilir. Faizlərin hesablanması və ödənilməsi müddəti və məbləği, eləcə də onların tutulması mexanizmi müştəri ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən bank tərəfindən müəyyən olunur. Hesablanmış faiz ödəmələri məbləği balansda hesablandığı tarixə əks etdirilməlidir.

Depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- Depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin bazar səviyyəsi;
- Depozit bazasının quruluşu (müştərilərin hesablaşma, cari və başqa hesabları; müəssisələrin depozit və əmanətləri; banklararası kredit, əhalinin əmanəti; cəlb edilmiş vəsait). Resurs bazasında hesablaşma hesabının optimal səviyyəsi 30%-ə qədər, təcili depozitlər üzrə 50%-dən yuxarı, banklararası kredit üzrə 20% qəbul edilir.

Qeyd edildiyi kimi, müştərilərə ödənilən faiz məbləği hesablardakı vəsait qalığı məbləğinin və faiz dərəcəsinin dəyişməsindən asılıdır (cədvəl 3.6).

Cədvəl 3.6

Ödənilmiş faiz məbləğlərinin dəyişməsinə amillərin təsirinin
qiymətləndirilməsi.

Göstərici	2015-ci il		Plan səviy- yəsindən kənarlaşma
	plan	fakt	
1. Müəssisənin hesablarında vəsait qalığı, min man	120	1032	+912
2.Orta faiz dərəcəsi,%	15,0	11,7	-3,3
3. Müəssisənin vəsaitlərindən istifadəyə görə bankın ödədiyi məbləğ (bankın faiz xərcləri), min man.	18	120,744	+102,7

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, bankın faiz xərcləri (müştərilərə dənildən faiz məbləği) 102, 744 min man. artmışdır:

1. Hesablardakı vəsait qalığının dəyişməsinin təsiri:

$$\Delta C_f(\bar{B}_r) = (\bar{B}_{rf} - \bar{B}_{rpe}) \cdot i_{ne} = (1032 - 120) \cdot 0,15 = +136,8 \text{ min man}$$

2. Faiz dərəcəsinin dəyişməsinin təsiri:

$$\Delta C_f(i) = (\bar{i}_f - \bar{i}_{ne}) \cdot \bar{B}_{rf} = (0,117 - 0,15) \cdot 1032 = -34,056$$

Aparılmış hesablamalar göstərir ki, bank bütövlükdə müəssisənin resurslarından istifadəyə görə ödədiyi vəsait 102,744 min man. artmışdır. Lakin faiz dərəcəsinin azaldılması hesabına faiz xərcləri azalmışdır. Faiz ödənişi üzrə xərclərin artımı özünü doğrultmuşdur. Belə ki, həmin artım bankın kredit resursu kimi istifadə etdiyi müəssisənin vəsait qalığının artması hesabına olmuşdur.

Digər banklardan əldə edilmiş kredit resurslarına görə faiz ödəmələri üzrə xərc məbləği də eyni qayda ilə təhlil edilir və qiymətləndirilir. Təhlilin növbəti mərhələsində bankın planla müqayisədə az resurs əldə etməsinin səbəbləri müəyyən olunmalıdır.

3.3. Depozitlərin saxlanması və mütləq ehtiyatlara ayırmaların təhlili

Kredit resursları bazarında rəqabət bankları öz depozit siyasətlərini formalaşdırmağa və onu daim təkmilləşdirməyə vadar edir. Depozit siyasəti işlənərkən banklar maksimal mənfəət əldə edilməsi və likvidliyin təmin edilməsi məqsədlərini əsas tutaraq depozit əməliyyatlarının hansı əmanət növləri üzrə, hansı şərtlərlə həyata keçiriləcəyini müəyyən edirlər. Müddətli depozitlərin cəlb edilməsi ilə likvidlik, tələbli depozitlərin cəlb edilməsi ilə isə mənfəətlilik təmin edilir. Depozit əməliyyatlarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əməliyyatlarda təşəbbüs banka deyil, müştərilərə məxsus olduğundan əməliyyatların həcmi tamamilə bank tərəfindən idarə edilməsi də mümkün deyil. Belə ki, əmanətçilər üçün yalnız bank tərəfindən ödənilən faizlər deyil, eyni zamanda banka yerləşdirilmiş vəsaitlərin etibarlı saxlanması da maraqlıdır. Buna görə də bank tərəfindən depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsi depozitlərin həcminə effektiv təsir vasitəsi sayılır.

Bank fəlaiyyəti haqqında AR qanunvericiliyində bank sisteminin stabilliyinin təmin olunması məqsədi ilə depozitlərin sığortalanması və müvafiq fondların yaradılması yolu ilə əmanətlərin qorunması üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Depozitlərin sığortalanması sistemi çox mürəkkəbdir. Lakin bütün hallarda depozitlərin sığortalanmasının əsas məqsədi vətəndaşların banklara inamının gücləndirilməsi və əmanətçilərin maraqlarının qorunmasıdır. Bütün kommersiya bankları Mərkəzi Bankda müxabir hesablar açdırmalıdır, onlar qanuni qaydada depozitlərin sığortalanması, bankların müflisləşmədən sığortalanması, faiz dərəcələri üzrə fərqlərin kompensasiya edilməsi üçün fondlara, eləcə də mütləq ehtiyatlar hesabına köçürmələr həyata keçirilir. Bunun üçün Milli Bankda mütləq ehtiyat fondu və xüsusi ehtiyatlar fondu hesablarına vəsait köçürülür. Həmin ehtiyatlar bankın müflisləşməsi zamanı borcların örtülməsi üçün istifadə olunur. Belə sığorta sistemi bankın stabil fəaliyyətinin qorunması üçün müəyyən təminat verir.

Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, kommersiya banklarının cəlb olunmuş vəsaitlərinin-öhdəliklərinin strukturunda təcili borc öhdəlikləri böyük xüsusi çəkiyə malikdir, lakin təhlil olunan dövrlərdə onların payı stabil olaraq azalır. Belə öhdəliyin tərkibinin tədqiqi kommersiya bankının resurs bazasının həmin növlərinin payının azalmasına yönəldilmiş kursun düzgünlüyünü təsdiq edir. Məsələ ondadır ki, həmin növ cəlb olunmuş vəsaitlərin əsas mənbəyi rezident banklar, dövlət təşkilatları, eləcə də qeyri rezident banklar və digər qeyri rezident maliyyə institutlarıdır (cədvəl 3.7).

Cədvəl 3.7

BANK OF BAKU kommersiya bankının təcili borc öhdəliklərinin tərkibi
və strukturunun təhlil

Təcili borc öhdəliklərinin mənbələri	2013		2014		2015	
	min man.	%	min man.	%	min man.	%
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1.Rezident banklar və dövlət təşkilatları-cəmi	61,97	44,2	39,19	36,1	29,14	25,7

O cümlədən						
Azərbaycanın ipoteka fondu	7,14	5,1	12,86	11,8	19,15	16,9
Sahibkarlığa kömək milli fondu (AR)	8,81	6,3	7,34	6,8	9,99	8,8
Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı	46,02	32,8	18,99	17,5	-	-
2. Qeyri rezident banklar və qeyri rezident maliyyə institutları-cəmi	78,20	55,8	69,36	63,9	84,17	74,3
O cümlədən						
East-Vest Bank	14,45	10,3	21,543	19,8	22,81	20,1
EBRR	26,40	18,8	17,20	15,8	18,11	16,0
Hollandiya maliyyə inkişaf kompaniyası	10,38	7,4	9,18	8,5	10,72	9,5
Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası	3,43	2,5	2,40	2,2	9,65	8,5
Avstriya İnkişaf Bankı (OeEV)	4,23	3,0	4,15	3,8	6,94	6,7
Deutsche Investitions –und Entwicklungsgesellschaft	8,67	6,2	6,23	5,7	4,52	4,0
Qaradəniz Ticarət və İnkişaf Bankı	5,79	4,1	4,82	4,4	3,78	3,3
Digər						
Təcili borc öhdəlikləri üzrə yekun	140,17	100,0	108,56	100,0	113,31	100,0

3.2.11 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, təcili borc öhdəliklərinin əsas hissəsi qeyri rezident banklara və xarici maliyyə institutlarına olan borclardan ibarətdir. Həmin borclar 2011-ci ilin sonuna təhlil olunan kommersiya bankının təcili borc öhdəliklərinin ümumi məbləğinin 74,3%-ni təşkil etmişdir. 2011-ci ildə bank AMB-dan təcili borcların əldə olunmasından tam imtina etmişdir, eyni zamanda, digər rezidentlərdən- Azərbaycanın İpoteka Fondu və Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan alınan təcili borcların məbləği artmışdır.

Pul-kredit siyasətində öz səlahiyyətlərini yerinə yetirmək məqsədi ilə MB ölkənin kredit sisteminin ehtiyat fondunu yaradır. Bu fond bank tərəfindən cəlb edilmiş resursların müəyyən hissəsinin ehtiyatda saxlanması yolu ilə yaradılır. Mütləq ehtiyat rejimi ilk dəfə ABŞ-da tətbiq edilmişdir. Bu ilkin halda risklərin

sığortalıması vasitəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Mütləq ehtiyatlar hər bir kommersiya bankının MB hesabına köçürülməsi olacaq əmanətin bir hissəsidir. Bu siyasətin aparılması onunla əlaqədardır, ehtiyatların həcmi və bank əməliyyatları arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və MB bundan istifadə edərək kommersiya banklarının fəaliyyətinə təsir edir.

Minimal ehtiyatlar ikili təyinatla malikdir. Birincisi, onlar kommersiya banklarının daima likvidlik səviyyəsini təmin edir. İkincisi, onlar pul kütləsinin və kommersiya banklarının kredit ödəmə qabiliyyətinin tənzimlənməsi vasitəsidir. Kredit institutlarının MB mütləq ehtiyatları müəyyən edilmiş normadan artıq ssuda əməliyyatlarını genişləndirə bilər. Əgər dövriyyədə pul kütləsi zəruri tələbatdan çox olarsa onda MB bu vəziyyəti ayırma normativini artırmaqla tənzimləyir. Cəlb edilmiş vəsaitin bir hissəsinin mütləq ehtiyatlara yönəldilməsi onların iki əsas qrupa bölünməsi ilə şərtlənir:

- qeyri mərkəzləşdirilmiş tədavül;
- mərkəzləşdirilmiş tədavül.

MB ehtiyat tələbi normativini müəyyən edərək və nəzərdən keçirərək bu qrupların hər birinin həcmi və dinamikasını tənzimləmək imkanı əldə edir və bununla da kommersiya banklarının cəlb edilmiş vəsaitlərinin quruluşu və həcminə, onların dəyərinə, eləcə də gəlirli aktivlərin həcminə təsir edə bilər. Ehtiyat normasını idarə etməklə MB eyni zamanda kommersiya banklarının gəlirlik səviyyəsinə təsir göstərə bilər (ehtiyatların dəyərini, kredit və depozitlərin həcmnin artırılması və ya azalması yolu ilə).

Mütləq ehtiyatlar səviyyəsinə tələbin dəyişməsi ölkənin pul kütləsinə nəzarət vasitəsidir. Tədavülə buraxılan pul kütləsi kommersiya banklarının MB hesablarında toplanmış vəsaitlərinin ümumi məbləindən çox olmamalıdır.

Beləliklə, ehtiyat öhdəliklərinin ümumi həcmi nağd və ehtiyat hesablarında olan vəsaitlərin cəmindən ibarətdir. Ehtiyat hesablarındakı vəsaitin bir qisminin nağd pula çevrilməsi ehtiyat öhdəliklərinin ümumi həcmi azaltmır, deməli, bank tərəfindən verilən ssudaların həcminə təsir göstərmir. Lakin mütləq

ehtiyatlar səviyyəsinə tələbin nisbətən azalması kredit müəssisələrinin aktivlərinin azalmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, mütləq ehtiyatlar üzrə dərəcə müəyyən edilərkən əmanətlərin növü və müddəti nəzərə alınır.

Mütləq ehtiyatlar sistemi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Birincisi, o kredit siyasətinin tənzimlənməsi metodudur, ikincisi, mütləq ehtiyatlar dondurulmuş vəsait hesab edilmir, çünki zərurət yarandıqda istifadə edilir.

Respublikada minimal ehtiyatların yaradılması sisteminin çatışmazlığı mərkəzləşdirilmiş müxabir və ehtiyat hesablarının, eləcə də MB tərəfindən verilən kreditlər əks olunan hesabların ayrılıqda aparılması ilə xarakterizə olunur. Bu da şaquli əlaqə sxemini mürəkkəbləşdirir, iqtisadi idarəetmə vasitələrinin “təsirini” azaldır. Müxabirləşmə hesabı vasitəsi ilə hesablaşma mexanziminin ciddiliyi onların işinin klirinq rejimini gücləndirir. MB-da yuxarıda göstərilən hesabların vahid ehtiyat – müxabir hesabı kimi birləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu zaman onun kredit qalığının həcmi ehtiyat tələbinin təsdiq olunmuş həcmi ehtiyat tələbinin təsdiq olunmuş normativinə uyğun olmalıdır.

NƏTİCƏ

Ölkənin iqtisadi inkişafı ilk növbədə, onun maliyyə sisteminin stabilliyindən çox asılıdır. Bu problemin həllində səmərəli bank sisteminin yaradılması və idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözü gedən problemin tədqiqatını əhatə edən «Kommersiya bankının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlili» mövzusunda yerinə yetirilmiş magistr dissertasiya işinə əsaslanaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1. Milli iqtisadiyyatın, müasir biznesin mühüm tərkib hissəsi kimi bank fəaliyyəti ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında böyük rol oynayır. Kommersiya bankları bütövlükdə maliyyə sisteminin stabilliyini, iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sferalarının və sahələrinin səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Qeyri müəyyənlik və risk şəraitində fəaliyyət göstərən kommersiya bankları forma və iqtisadi məzmununa görə yeni hallar və əməliyyatların, müxtəlif növ bank xidmətləri göstərir. Müasir dövrdə maliyyə resurslarının və bütövlükdə, bank fəaliyyətinin idarə olunması üsulları və metodları mürəkkəbləşir və intensivləşir.

Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri əməliyyatları digər təsərrüfat subyektlərinin sərbəstləşmiş pul vəsaitləri və yığımlarını cəlb etmək, bu vəsaitləri səmərəli yerləşdirilməklə xarakterizə olunur. Həmin əməliyyatlar bankların maliyyə dayanıqlılığı ilə əlaqədardır ki, bu halda əsas göstəricisi kimi onların xüsusi vəsaitlərinin həcmi götürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bankların xüsusi vəsaitlərin formalaşdırılmasının başlıca mənbəyi emissiya əməliyyatları olsa da bu üsul ekstensiv inkişaf üsuludur və daxili maliyyə imkanları kifayət etmədikdə tətbiq edilir. Mənfəətin kapitalaşdırılması hesabına artım emissiyaya nisbətən daha çox üstünlüklərə malikdir.

Bank kapitalının formalaşması mənbələrinin şəffaflığının təmin edilməsinə nəzarət maliyyə hesabatları məlumatları əsasında mümkün olmadığından bazar məlumatları əsasında həyata keçirilməlidir. Bu cür məlumatlar yalnız təşkilatlanmış bazar olan birja əməliyyatları üzrə əldə edilə

bildiyindən bütün əməliyyatların birjaya cəlb edilməsi zəruridir. Vurgulamaq yerinə düşər ki, cəlb edilmiş resurslar bankın kəmiyyətə daha böyük vəsait mənbəyini və onların formalaşdırılması bankın xüsusi vəsaitlərinin və aktivlərinin vəziyyətini əks etdirən göstəricilərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu resursların formalaşdırılması mənbəyi kimi daha çox depozit əməliyyatlarına üstünlük verilməlidir. Çünki resursların qeyri-depozit mənbələri depozitlərə nisbətən daha bahadır.

Azərbaycanda depozit əməliyyatlarının genişləndirilməsi hələlik mümkündür, çünki sərbəst vəsaitlər bank sistemi tərəfindən tam cəlb edilməmişdir, pul dövriyyəsinin əsas hissəsini nağd dövriyyə təşkil edir. Bundan başqa depozit xidmətlərindən istifadəyə əhalinin marağını azaldan bankdankənar amillərin təsirini aradan qaldırmaq lazımdır. İnflyasiya səviyyəsinin zaman-zaman depozitlər üzrə faiz dərəcələrini aşmasına qəti yol verilməməlidir.

2. Investisiya qoyuluşlarına böyük zərurət olduğu bir şəraitdə banklar tərəfindən uzunmüddətli kreditləşmələrin həyata keçirilə bilməsi üçün uzunmüddətli kredit resursları bazası formalaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə uzunmüddətli depozitlərə müştərilərin marağının artırılması və uzunmüddətli istiqrazların buraxılışının tətbiqi zəruridir. Cəmiyyətin uzunmüddətli qoyuluşlara marağı isə bank sisteminin maliyyə dayanıqlılığına zəmanət olması ilə təmin edilir. Uzunmüddətli depozit əməliyyatları üzrə daha yüksək faiz dərəcələrinin tətbiqi bu maraqlara müsbət təsir göstərsə də bankların aktiv əməliyyatlarına və öz növbəsində digər makroiqtisadi göstəricilərə mənfi təsir göstərir.

Bank sistemində depozitlərin cəlb edilməsi yalnız bankların maliyyə dayanıqlılığının artırılması ilə deyil, eyni zamanda cəmiyyətdə buna inam formalaşdırılması ilə mümkündür. Buna isə ictimaiyyətə daha dürüst və detallaşdırılmış məlumatların çatdırılması ilə nail olmaq mümkündür.

3. Kommersiya bankları tərəfindən likvidliyin idarə edilməsinin passivlər vasitəsilə həyata keçirilməsinə üstünlük verilir. Çünki bank tərəfindən aktiv əməliyyatlar üzrə hər hansı bir müqavilənin pozulması onun üçün gəlirlərin itgisi

ilə yanaşı müştərilərin də itirilməsi ilə nəticələnməkdir. Likvidliyin təmin edilməsi məqsədilə vaxtaşırı yaranan resurs çatışmazlığının aradan qaldırılması məqsədilə banklar qeyri-depozit əməliyyatlarına üz tuturlar. Bu əməliyyatların inkişafı üçün çevik pul bazarının formalaşdırılması zəruridir. Bu baxımdan Bakı Banklarırsı Valyuta Birjası fəaliyyəti əhəmiyyətə malikdir.

4. Aktiv əməliyyatlardan ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olan kredit əməliyyatları ilə əlqadar başlıca problem borcalanların kredit qabiliyyəti ilə bağlı risklər və onun düzgün qiymətləndirilməsidir. İrihəcmli kreditləşmələr zamanı bu problem daha çox özünü büruzə verir. Qısa və ortamüddətli kreditləşmələr məqsədilə borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi keçmiş dövrün məlumatlarına əsaslandığından qərarların qəbulu üçün tam dəqiq informasiya təminatı yaratmır. Layihə kreditləşmələri məqsədilə kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi isə gələcək dövrün məlumatlarına əsaslandığından reallığa daha uyğun nəticələr əldə etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunu. Bakı. 2004
2. Azərbaycan Respublikasının «Vergilər Məcəlləsi». Bakı. 2000
3. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. 2004-cü il (sonrakı dəyişikliklər nəzərə alınmaqla)
4. Aleksander D., Britton A., Yorissen A. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə (tərcümənin elmi redaktoru V.M.Quliyev). –Bakı: «İqtisad Universiteti». 2010
5. Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual Əsasları.Bakı, 2010.
6. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları (Ali məktəblər üçün dərslik). – Bakı, «Nurlan», 2003.-512 s.
7. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., Mahmudov R.I. Maliyyə vəziyyətinin təhlili. Dərs vəsaiti. – Bakı, 2003.
8. Muslimov S.Y, Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. – Bakı, CBS, 2012.
9. Rzayev Q. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. – Bakı: «Adiloğlu», 2004
10. Абрютинa М.С., Грачев А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия.– М.: Дело и Сервис, 2000
11. Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. – М. Финансы и статистика. 2000.
12. Бланк В. Р. Финансовый анализ: учеб. пособие/ В.Р. Банк, С. В. Банк. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2011
13. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. – К.: Ника–Центр, Эльга, 2001

14. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учеб. пособие / Т.Б. Бердникова. – М.: Инфра–М, 2009.
15. Бороздин П.Ю. Ценные бумаги и фондовый рынок: Учебное пособие. –М.: Научно-производственная фирма «Вейл». ч.1, ч.2., 2000.
16. Бухгалтерский учет: Учебник // И.И.Бочкарева, В.А.Быков/ под ред. Я.В. Соколова.-2-е изд., перераб. И доп.-М.:ТК Велби, изд-во Проспект, 2007.
17. Васильеве Л. Ж. Финансовый анализ: учебник / Л. Ж. Васильева, МБ. Петровская. – М.: КНОССРТ, 2009.
18. Жарковская Е.П. Банковское дело.-2-е изд.,испр.и доп.-М.: Омега-Л.,2004.
19. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебное пососбие. – М. «Бухгалтерский учет», 2003.
20. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Перспектива. 2001
21. Иванов И.В. Анализ надежности банка. – М.: РДЛ. 1999.
22. Панова Г.С. Анализ финансового состояния коммерческого банка. – М.: Финасы и статистика. 2000.
23. Пол А.Самуэльсон, Вилям Д.Нордхаус. Экономика: Пер. с англ.-М.: «Издательство БИНОМ», 1997
24. Черкасов В.Е., Плотичина Л.А. Банковские операции: маркетинг, анализ, расчет. Учебно-практическое пособие. – М.: Метинформ. 2000.
25. Финансовый менеджмент. Под/ред. Е.С.Стойновой – М.:Перспектива. 2003
26. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с англ./Под ред. Проф. Я.В.Соколова.-М.:Финансы и статистика, 1997.

27. Черкасов В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. – М.: ИНФРА-М. 2002.
28. Сиринская Е.Б. Операции коммерческих банков: Российский и зарубежный опыт. – М.: Финансы и статистика. 2000.
29. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебник /А.Д. Шеремет. – М.: ИНФРА-М, 2011.
30. Экономическая теория (политэкономия): Учебник/ Под общ.ред.акад. В.И.Видяпина, акад.Г.П.Журавлевой.-4-е изд.-М.:ИНФРА-М.,2004.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 410-cu qrup magistri Eyvazova Zümrüd Ərəstun qızının “Bank əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Banklar müasir pul təsərrüfatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm yer tutur və onların fəaliyyəti təkrar istehsalın tələbləri ilə sıx əlaqədardır. Bankların yerinə yetirdiyi funksiyalar və vəzifələr bütövlükdə ölkənin maliyyə sisteminin stabilliyinin, iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı bölmələrinin və sahələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunmasına istiqamətlənmişdir. Bütün pul axınının və ilk növbədə, kredit vəsaitlərinin hərəkətinin tənzimlənməsi, ölkənin maliyyə ehtiyatlarının daha səmərəli istifadəsinin və kapitalın milli iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilən vəsaitdən maksimum gəlir əldə olunmasının təmin edilməsi kommersiya banklarının əsas vəzifələrini xarakterizə edir.

Müasir şəraitdə dinamik inkişaf etmək və rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün kommersiya bankların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin vəzifənin həyata keçirilməsi üçün kommersiya banklarında bazarın tədqiqi ilə məşğul olan marketinq xidməti, yenilikləri öyrənən və sınaqdan keçirən innovasiya xidməti, yeni şəraitdə bankların maliyyə fəaliyyətinin təhlilini, qiymətləndirilməsini və planlaşdırılmasını həyata keçirən, habelə investisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirən maliyyə xidməti və s. funksional xidmətlər təşkil edilməkdədir. Bununla əlaqədar bank fəaliyyətinin idarə olunması prosesi mürəkkəbləşir və intensivləşir, tətbiq olunan metodların təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, kommersiya bankları ölkənin iqtisadi inkişafının maliyyə əsasını təşkil etməlidir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən belə bir fikri

formalaşdırmaq olar ki, kommersiya banklarının fəaliyyəti respublikada qəbul edilmiş normativ və tələblər müstəvisində deyil, eləcə də ölkədə müxtəlif səviyyəli biznesin inkişafında roluna əsasən qiymətləndirilməlidir. Bank sisteminin gələcək inkişafı bank əməliyyatlarının və xidmətlərinin siyahısının genişləndirilməsini, müştərilər və bankların özləri üçün xərclərin minimallaşdırılmasını, göstərilən maliyyə xidmətləri və verilən kreditlər üzrə məqbul uçot dərəcələrinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bank sistemində kreditlərin qaytarılması üzrə mühüm risklərin aradan qaldırılması məqsədi ilə müxtəlif forma və metodlardan geniş istifadə olunmalıdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə əsaslandırılmış qərarın qəbul edilməsi dəqiq və çevik uçot və hesabat sistemində formalaşan müvafiq informasiyanın mövcudluğunu tələb edir. Belə ki, kommersiya banklarının həyata keçirdikləri əməliyyatların səmərəliliyinin və onun bankın maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlili, bank əməliyyatlarının idarə olunması və bunun əsasında operativ, taktiki və strateji qərarların qəbul edilməsi üçün həmin informasiyalardan üçün istifadə olunur. Kommersiya banklarının apardıqları aktiv və passiv əməliyyatların məqsədə uyğunluğu və səmərəliliyi, maliyyə resurslarının mövcudluğu, onların yerləşdirilməsi və istifadə olunması onların aktivləri, kapitalı və öhdəlikləri əsasında müəyyən olunan maliyyə vəziyyətindən çox asılıdır.

Kommersiya banklarının aktivlərinin, kapitalının və öhdəliklərinin uçotu prinsipləri, qaydası və prosedurları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən tənzimlənir. Mili Mühasibat Uçotu Standartlarında öz əksini tapan həmin prinsiplər, qaydalar, metodlar və prosedurlar toplanmış informasiya əsasında kommersiya banklarının həyata keçirdikləri müxtəlif aktiv və passiv əməliyyatların onların maliyyə vəziyyətinə və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir səviyyəsi kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili metodologiyası və metodikasının təkmilləşdirilməsini, kompleks göstəricilər sisteminin işlənilib

hazırlanmasını tələb edir. Bu zaman belə bir fikri də vurğulamaq yerinə düşər ki, balans elementlərinin uçotu və təhlili metodologiyaları müxtəlifdir və. Belə bir vəziyyət kommersiya banklarının gəlirləri və xərcləri üzrə maliyyə hesabatının digər elementlərinə şamil edilə bilər.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili və idarə olunması üçün informasiyanı formalaşdıran mövcud uçot sistemi bank sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini, kommersiya banklarının resurslarından istifadə dərəcəsini, onların likvidlik və ödəmə qabiliyyəti səviyyəsini dürüst və obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir. Belə ki, ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə müvafiq uçot metodikasının olmaması, kommersiya banklarının fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri və seqmentləri üzrə xərclərin və nəticələrin uçotu və təhlilinin metodoloji bazasının zəif olması kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilən aktiv və passiv əməliyyatların səmərəliliyinin təhlili və idarə olunmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən metodlarının işlənilməsi üçün hazırlanmasını zəruri etmişdir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan aktual problemlərə prinsipə yeni yanaşma və onların həllinin vacibliyi dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini, onun aktuallığını, predmetini, obyektini, tədqiqatın məzmununu və onun əsas istiqamətlərini şərtləndirmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri müxtəlif əməliyyatların və onların bankın maliyyə vəziyyətinə və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlil məsələlərinə dair nəşrlər azdır. Bəzi ədəbiyyatlarda və tədqiqat işlərində Azərbaycanda kommersiya bank sisteminin qurulması və inkişafının ümumi problemləri nəzərdən keçirilmişdir.

Qeyd olunan məsələlər üzrə respublikanın iqtisadçı alimləri M.M.Bağirovun, Z.Məmmədovun, S.Y.Müslümovun, H.A.Cəfərlinin, S.M.Səbzəliyevin, N.M.Ismayılovun, R.N.Kazımovun, V.M.Quliyevin, Q.Rzayevin və digərlərinin, eləcə də xarici ölkələrin iqtisadçı alimləri A.D.Şeremetin, I.A.Blankın, L.Q.Batrakovanın, İ.T.Balabanovun, R.S.Sayfulinin,

V.V. Kovalyovun və başqalarının nəzəri və metodiki fikirlərinə istinad edilmişdir. Bununla belə, kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müasir dövrdə onun həyata keçirdiyi əməliyyatların təhlilinin müxtəlif aspektlərinin yenidən işlənməsi vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi bankın aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin və onların bankın maliyyə vəziyyətinə təsirini qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün magistr dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilərək həll edilmişdir:

- kommersiya banklarının balans elementlərinin mahiyyəti və xüsusiyyətini açmaq, onların tanınması (tanınmanın dayandırılması) meyarlarını dəqiqləşdirmək;

- maliyyə uçotu sistemində və hesabatında aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin mövcud təsnifatını dəqiqləşdirmək;

- kommersiya banklarının aktivlərinin və öhdəliklərinin qiymətləndirilməsi metodikasını təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;

- kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaq.

Tədqiqatın predmetini kommersiya banklarının həyata keçirdiyi aktiv və passiv əməliyyatlar təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini qismində respublikanın kommersiya bankları götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Aparılmış tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi yenilikləri əks etdirən mühüm nəticələr aşağıdakılardır:

- kommersiya bankları sistemində uyğun olaraq aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin mahiyyəti və tanınma meyarları dəqiqləşdirilmişdir;

- kommersiya banklarında onların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla uçot və hesabatın təşkil edilməsi üçün ümummetodoloji prinsiplərdən, qayda və standartlardan istifadə olunması əsaslandırılmışdır;

- kommersiya banklarının balansında aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin təsnifatının gələcək dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yanaşmalar irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdır;

- kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlilinin mövcud metodikası qiymətləndirilmiş, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının məqsədəuyğunluğunun və onların bankın maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar dissertasiya işində əsaslandırılmış metodoloji və metodiki yanaşmalar kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi üzrə əsaslandırılmış operativ və taktiki idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün etibarlı və dürüst informasiya əldə etməyə imkan verəcəkdir.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri göstərilmiş, eyni zamanda, tədqiqatın predmeti, obyekt, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin « Kommersiya bankının əməliyyatlarının təhlilinin nəzəri əsasları » adlanan I fəsilində kommersiya banklarının kommersiya banklarının aktivlərinin, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin iqtisadi mahiyyəti və onların təhlilinin nəzəri əsasları verilmişdir. Bu zaman magistr tərəfindən maliyyə hesabatının məzmunu və tətbiqi ilə əlaqədar çoxsaylı müəlliflərin yanaşmaları şərh edilmiş və müəllifin onlara münasibəti açıqlanmışdır.

Magistr dissertasiya işinin « Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi metodikası və onun təkmilləşdirilməsi » adlanan II fəsilində

kommersiya banklarında kredit qoyuluşlarının strukturunun və ssuda əməliyyatlarının, bank ssudaları ilə təmin olunmanın və kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin, eləcə də, kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin «Kommersiya bankının passiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlanan III fəsilində kommersiya banklarının öhdəliklərinin ümumi xarakteristikası, depozit əmanətləri üzrə ödəmələrin vaxtında aparılmasının və tamlığının, eləcə də, depozitlərin saxlanması problemi və mütləq ehtiyatlara ayırmaların təhlili metodikası şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir

РЕЗЮМЕ

на магистерскую диссертационную работу по теме «Методика анализа банковских операций и направлении ее совершенствования»

В магистерской диссертационной работе рассматриваются теоретическо-методологические аспекты анализа активных и пассивных операций коммерческих банков. При этом изложены разные подходы к понятию элементов отчетности- активов, капитала и обязательств, теоретические аспекты анализа этих элементов финансовой отчетности. Далее на работе подробно излагается методика анализа активных операций - анализ структуры кредитных вложений, ссудных операций, обеспеченности банковскими ссудами и процентных ставки по выданным кредитам и аспекты совершенствования методики активных операций. В конце диссертационной работе дается методика и аспекты совершенствования методики анализа активных операций.

SUMMARY

On the master's thesis on the topic " Methods of analysis and improvement of banking operations"

The master's thesis examines the theoretical and methodological aspects of the analysis of active and passive operations of commercial banks. At the same time, different approaches to the concept of asset elements, assets and capital, and theoretical aspects of the analysis of these elements of financial reporting are set out. Then at work the method of analysis of active operations is detailed - analysis of the structure of credit investments, loan operations, collateralization of bank loans and interest rates on loans granted and aspects of improving the methodology of active operations. At the end of the thesis, the methodology and aspects of improving the methodology for analyzing active operations are given.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 410- cu qrup magistri Eyvazova Zümrüd Ərəstun qızının “Bank əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda təqdim etdiyi magistr dissertasiya işinə

RƏY

Müasir bank sistemi respublikanın milli iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Hazırda bank fəaliyyəti ilə bağlı risklərin artması onun idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan istənilən kommersiya bankının ümumilikdə fəaliyyətinin, o cümlədən onun həyata keçirdiyi bütün əməliyyatların səmərəliliyi təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir. Belə ki, kommersiya banklarının maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti aktiv və passiv əməliyyatların məqsədə uyğunluğundan və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəticəsində təmin olunur. Bu məqsədlə kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlilinin aparılmasının zəruriliyi başa düşülməlidir. Bu baxımdan magistr dissertasiya işinin mövzusu özünün aktuallığı ilə fərqlənir.

Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiya işinin girişində tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, respublikamızda bu problemlərin öyrənilməsi səviyyəsi nəzərdən keçirilmiş, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, predmeti və obyektini göstərilmiş, eyni zamanda tədqiqatın elmi yenilikləri və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Kommersiya bankının əməliyyatlarının təhlilinin nəzəri əsasları” adlanan birinci fəsilində kommersiya banklarının aktivlərinin, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin iqtisadi mahiyyəti və onların təsnifatı, onların təhlilinin metodiki problemləri nəzərdən keçirilmişdir təhlil prosesində istifadə olunan informasiya mənbələri göstərilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlanan ikinci fəsilində konkret məlumatlar əsasında kommersiya banklarının kredit qoyuluşlarının strukturunun və ssuda əməliyyatlarının, bank ssudaları ilə təmin olunma səviyyəsinin, kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin, eləcə də kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Kommersiya bankının passiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” adlanan üçüncü fəsilində kommersiya banklarının öhdəliklərinin ümumi xarakteristikası verilmiş, depozit əmanətləri üzrə ödəmələrin vaxtında aparılmasının və tamlığının, eləcə də mütləq ehtiyatlara ayırmaların təhlili metodikası şərh olunmuşdur.

Magistr dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticələr və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilmişdir.

Magistr dissertasiya işi tələb olunan səviyyədə tərtib olunmuş, qarşıya qoyulmuş məsələləri tam əhatə edir və magistr dissertasiya işinin yazılması tələblərinə tam uyğundur. Bunları nəzərə alaraq Eyvazova Zümrüd Ərəstun qızının “Bank əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda təqdim etdiyi magistr dissertasiya işinin müdafiyyə buraxılmasını və ona magistr dərəcəsinin verilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm.

«Mühasibat uçotu və audit»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

dos. R.N.Kazımov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 410- cu qrup magistri Eyvazova Zümrüd Ərəstun qızının “Bank əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda təqdim etdiyi magistr dissertasiya işinə

RƏY

Respublikada milli iqtisadiyyatın inkişafının müasir vəziyyəti bank sisteminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Uçot və hesabatın beynəlxalq standartlara uyğun təşkili təhlilin mövcud metodikasının da təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bankların fəaliyyəti sahəsində dərin tədqiqatların aparılması, onların maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi və həmin məsələlərin bankın aktiv və passiv əməliyyatları ilə əlaqəsinin tədqiq edilməsi zərurəti yaranmışdır.

Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Girişdə magistr dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı, problemlərin öyrənilməsi səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, predmeti və obyekt, elmi yenilikləri və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin birinci fəsilində kommərşiya bankının mühasibat hesabatı elementlərinin iqtisadi məzmunu və onların təhlilinin nəzəri əsasları verilmişdir. Bu zaman magistr tərəfindən maliyyə hesabatının məzmunu və tətbiqi ilə əlaqədar çoxsaylı müəlliflərin yanaşmaları şərh edilmiş və müəllifin onlara münasibəti açıqlanmışdır.

Magistr dissertasiya işinin ikinci fəsilində kommərşiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlilinin mövcud metodikası nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, magistr konkret məlumatlar əsasında kommərşiya banklarının kredit qoyuluşlarının strukturunu və ssuda əməliyyatlarını, kreditlər üzrə faiz dərəcələrini qiymətləndirmiş, kommərşiya banklarının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Magistr dissertasiya işinin üçüncü fəsilində magistr kommertiya banklarının öhdəliklərinin ümumi xarakteristikası vermiş, depozit əmanətləri üzrə ödəmələrin vaxtında aparılmasının və tamlığının, eləcə də mütləq ehtiyatlara ayırmaların təhlili metodikasını şərh etmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatın nəticələri və hazırlanmış təkliflər verilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, hesab etmək olar ki, dissertasiya işi tələb olunan səviyyədə yazılmış və qarşıya qoyulmuş məsələlərin həllinə tam nail olunmuşdur. Ona görə də Eyvazova Zümrüd Ərəstun qızının «Bank əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri » mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını və ona magistr dərəcəsinin verilməsini məsləhət görürük.

“Mühasibat uçotu və audit”

kafedrasının dosenti, i.e.n.

V.M.Quliyev